

AMERDIEP, een ontwikkelmodel voor boeren en natuur!

Begeleidingsgroep bestond uit: R. van Veen (Provincie Drenthe, opdrachtgever), H.Post (Staatsbosbeheer), H.Overweg (Dienst Landelijk Gebied, later Staatsbosbeheer), C.Hulshof (Dienst Landelijk Gebied), G.Koekoek (landbouw), G.Nijhof (Waterschap Hunze en Aa's), L.Touwen, G.Meijers, H.Thije en J. van Roon.

AMERDIEP, een ontwikkelmodel voor boeren en natuur!

Onderzoek naar mogelijkheden voor agrarische innovaties om door markt en landschap, water en natuur het inkomen te verbreden

**A. Corporaal, (Alterra)
A.H.F. Stortelder, (Alterra)
A. van den Berg (Alterra)
K.R. de Poel (Alterra)
R.A.M Schrijver (LEI)**

Alterra-rapport 592

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2003

REFERAAT

A.Corporaal, A.H.F. Stortelder, A. van den Berg, K.R. de Poel (Alterra) & R.A.M Schrijver (LEI), 2003. *Amerdiep, een ontwikkelmodel voor boeren en natuur!; Onderzoek naar mogelijkheden voor agrarische innovaties om door markt en landschap, water en natuur het inkomen te verbreden*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 592. 124 blz. 22 fig.; 1 tab.; 39 ref.

De Provincie Drenthe heeft ALTERRA gevraagd te onderzoeken of er in het Amerdiep, een bovenloop van de Drentse Aa, kansen zijn om met boeren-voor-natuur een duurzaam perspectief van landbouw en natuur te schetsen. Het onderzoek is in drie stappen uitgevoerd: stap 1 met gebiedsanalyse, analyse van de effecten op breed scala van sectoren en facetten en een voorlopige schets van de toekomst in 3 scenario's genaamd MARKT, MIX en PALET. Hierin staan belangrijke aanknopingspunten om over de toekomst van dit gebied van gedachte te wisselen; stap 2 omvatte een dialoog met betrokkenen in de streek, voornamelijk boeren in en bij de dorpjes Amen en Grolloo, die met argumenten, ideeën en gevoelens reageerden op de scenario's; tenslotte is in stap 3 hiermee verder gegaan en is een uitwerking gemaakt op basis van de eerdere analyses en reacties uit de streek. Met zo'n 10 ondernemers is individueel doorgepraat over kansen voor hun bedrijfssituatie: landschapsonwikkeling was voor de meesten inpasbaar en een gesloten bedrijf was voor enkelen een aantrekkelijke optie. Men is bereid om verder mee te denken om de ideeën te realiseren, maar wel geleidelijk. Hiertoe is een ontwikkelmodel voorgesteld waarin op relatief korte termijn zo'n 50 ha nieuwe landschapselementen en 2-3 natuurgerichte bedrijven haalbaar lijkt te zijn. Ten aanzien van de beoogde doelrealisatie wordt verwacht dat zowel de private als publieke doelen goed uit de bus komen, zeker in vergelijking met autonome processen. Door samenwerking toe zoeken kan het gebied en de ondernemers een nieuw gezicht krijgen en een gezamenlijke stem om zich in te zetten voor hun toekomst.

Trefwoorden: toekomst van landbouw en natuur, boeren-voor-natuur, inrichting en beheer stroomgebied, groeimodel, boeremarke

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door €22,- over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 592. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2003 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info@alterra.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 Probleemstelling	11
1.2 Aanleiding	11
1.3 Doelstelling van het project	12
1.4 Projectresultaat	12
1.5 Afbakening van het project	13
1.6 Toepassingsmogelijkheden	14
1.7 Fasering, communicatie en PR	14
2 Huidige situatie van het gebied	15
2.1 Algemene gebiedsbeschrijving	15
2.2 De ondergrond	16
2.3 Het water	17
2.4 Natuur	19
2.5 Landbouw	26
2.6 Landschappelijke samenhang	27
2.7 Landschapsecologische situatie	32
3 Beleid en planvorming	35
3.1 Algemeen	35
3.2 Beleidscontext	35
3.3 Natuur- en landschapsbeleid, cultuurhistorie	37
3.4 Waterbeleid	39
3.5 Landbouwbeleid	40
3.6 Relevante plannen en processen	41
3.7 Tussenbalans in samenhang met het ontwikkelingsperspectief	41
4 Groen-blaue orientaties vergeleken met andere inkomensbronnen	43
4.1 Overzicht bedrijfstypen	43
4.2 Landschapsgericht bedrijfstype	44
4.3 Watergericht bedrijfstype	45
4.4 Natuurgericht bedrijfstype	45
4.5 Marktconform bedrijfstype	46
5 Ruimtelijke kansen	49
5.1 Aangrijpingspunten in de groen-blaue dooradering	49
5.2 Kansen voor bedrijfstypen	52
5.3 Samenhang en integratiemogelijkheden	54
6 Bedrijfseconomische effecten	55
6.1 Landbouwkundige wensen en kanttekeningen	55
6.2 Uitgangspunten en risico's	56
6.3 Effecten voor bedrijfstypen	56
6.4 Vergelijking van de bedrijfstypen	57

7	Tussenbalans, Fase 1	61
7.1	Aanbevelingen: de scenario's	61
7.2	Beleidsbalans	63
7.3	Sterke en zwakke punten	64
7.4	Communicatiefase	66
8	Externe communicatie	69
8.1	De voorlichtingsavond	69
8.1.1	Vooraf	69
8.1.2	Opening	70
8.1.3	Wat is "boeren voor natuur" ?	71
8.1.4	Toelichting op het project	71
8.2	Reacties uit de zaal	72
8.3	Geïnteresseerden	77
8.4	Peiling van sfeer	77
9	Wezenlijke bijdragen signaleren	79
9.1	Opmerkingen en suggesties afzonderlijk	79
9.2	Samenhang in gemaakte opmerkingen	81
9.3	Vervolggesprekken in de streek	81
9.3.1	Bedrijven in kengetallen	81
9.3.2	Uitgangspunten voor ontwikkelingen	82
9.4	Wensen en suggesties van de ondernemers	84
9.4.1	Landschap	84
9.4.2	Natuur	84
9.4.3	Waterhuishouding en beekinrichting	85
9.4.4	Pacht van Staatsbosbeheer en beheersovereenkomsten	85
9.4.5	Ruiling, aan- en verkoop	86
9.4.6	Onkruidbeheersing, bekalking en bemesting	86
9.5	Sterke en zwakke punten	87
9.6	Overige aspecten	88
10	Uitwerking nieuwe suggesties	91
10.1	Ontwerp voor landschap, natuur en beekstelsel	91
10.2	Resultaten terugkoppeling met ondernemers	93
10.3	Concept-eindvoorstellen	93
10.4	Socialisatie van het belang	97
10.5	Relatie met ontwikkelingen in de omgeving	98
10.6	Mate van doelrealisatie	99
11	Eindrapport	105
11.1	Resultaten overleg met ondernemers	105
11.2	Balans publieke en private doelstellingen	107
11.3	Vaststelling definitieve koers van het project	107
11.4	Aandachtspunten voor het vervolg	108
11.5	Aanbevelingen	108
11.5.1	Communicatie en streek	108
11.5.2	Samenwerking tussen actoren	110
11.5.3	Overleg tussen overheden	110

11.5.4	Experimenteren en pilot	110
11.5.5	Afbreukrisico's	111
11.5.6	Planning	111
11.6	Benodigde middelen	111
12	Samenvatting	115
	Literatuur	119
<i>Bijlage</i>		
1	Lijst met belangstellenden of betrokkenen op de informatiebijeenkomst over het Amerdiep	123

Woord vooraf

Het stroomdal van de Drentsche Aa kan al jaren rekenen op bijzondere aandacht van de Provincie Drenthe. Vanwege zowel landschappelijke als ecologische waarden betreft het een uniek beekdallandschap. Zo zeer zelf dat het gebied vanaf midden jaren negentig de ROM status heeft gekregen. Niet vanwege de grote milieubelasting in het gebied maar juist vanwege de gaafheid van het gebied. De inzet is geweest om door versneld uitvoeren van bestaand beleid te streven naar een nog betere milieukwaliteit. Het instrumentarium is inmiddels vervangen door het bredere gebiedsgerichte beleid maar de intentie is nog steeds om te komen tot een duurzaam herstel van het beekdalsysteem.

Zowel landbouw, natuur als landschap hebben ieder hun plaats in het beekstelsysteem. Samenhang tussen die diverse gebruiksvormen is van groot belang om duurzaam herstel te realiseren. Vandaar ook dat de provincie een initiatief vanuit zowel de landbouw als Staats-bosbeheer om in het Amerdiep te komen tot een duurzaam herstel ondersteunt.

Niet alleen de provincie maar ook de Voorbereidingscommissie Nationaal Landschap Drentsche Aa is benieuwd naar de resultaten. Deze zelfde commissie heeft ook de financiering van het onderzoek voor haar rekening genomen. Zij is van mening dat de resultaten een vervolg kunnen krijgen in het Nationaal Landschap Drentse Aa.

De opdrachtgever.

1 Inleiding

Aan het begin van ieder hoofdstuk wordt in een sjabloon de plek van het hoofdstuk aangegeven, waardoor de aard en functie van de navolgende informatie of tekst in het hele proces duidelijk is.

stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

1.1 Probleemstelling

De opdrachtgever wil met het project een hoogwaardig productielandschap realiseren in het Amerdiep (Provincie Drenthe), waarbij speciaal rekening gehouden wordt met natuur- en landschaps- en waterkwaliteit.

Het probleem hierbij is dat er veel wensen zijn vanuit de invalshoek van landbouw en natuur, maar er zijn eveneens een groot aantal beperkingen lettend op de fysieke gesteldheid van het gebied, de aard van het grondgebruik, beschikbaar zijn van subsidieregelingen, strijdigheid in visie, enz. Kernprobleem is evenwel om eenstemmigheid te krijgen met alle betrokkenen over een haalbaar perspectief dat duurzaam is, kan voldoen aan kwalitatief hoge eisen en bovendien zo goed mogelijk inpasbaar is in (hiertoe te ontwikkelen) duurzame bedrijfsvormen.

1.2 Aanleiding

In de gebiedscommissie Drentse Aa is kennis opgedaan op het gebied van wensen vanuit de landbouw. In het Amerdiep is het aanbod van landbouwgronden groot in een gebied dat de status beheersgebied heeft; aankoop door SBB in dit geval is dus niet mogelijk. Een vrij groot aantal partijen, Provincie Drenthe, SBB, Waterschap Hunze & Aa's en de landbouw, heeft daarom de behoefte om samen te zoeken naar toekomst gerichte inrichting en beheer. Hiertoe zijn een of meer scenario's wenselijk

om de verschillende effecten in beeld te krijgen die verdere besluitvorming goed mogelijk maakt.

1.3 Doelstelling van het project

Het project resulteert in het opstellen van een aantal, gezamenlijk geformuleerde scenario's (fase 1) die hierop aansluitend worden uitgewerkt in de meest kansrijke optie voor het op kaart aangegeven studiegebied van 220 hectare (fase 2); zie ook paragraaf 1.6.

Hierbij wordt rekening gehouden met de bedrijfsmatige landbouwstructuur, de directe omgeving en de ecologische context.

1.4 Projectresultaat

Het project zal concreet in het volgende resulteren:

- * overzicht van de geschiktheid voor landbouwkundig gebruik, voor natuur(doeltypen), landschap en inrichtingswerkzaamheden, en
- * globaal overzicht van de effecten van de maatregelen op het omringende landbouwgebied.

Beide punten resulteren in scenario's, die na gezamenlijk overleg beperkt zullen worden tot een of meer kansrijke ontwikkelingen.

Hierop aansluitend zal de meest kansrijke uitgewerkt worden naar effecten op het landbouwkundig gebruik en de natuurwaarden, lettend op de breedte van de hiervoor gesignaleerde problemen en de veelzijdige context.

Ten aanzien van natuur wordt speciaal aandacht besteed aan mogelijkheden om verschillende typen bloemrijk-grasland te (re)genereren, potenties voor (Elzen)broekbossen aan te geven, de beek (in dit studiegebied) tot halfnatuurlijk beektype te transformeren, rekening houdend met haar positie in het totale stroomgebied, en zoveel als mogelijk het gehele (eco)systeem te herstellen.

Voor de landbouw wordt nagegaan welke optimale verkaveling mogelijk is rekening houdend met de aard van de ondergrond en de gebruiksmogelijkheden die er zijn.

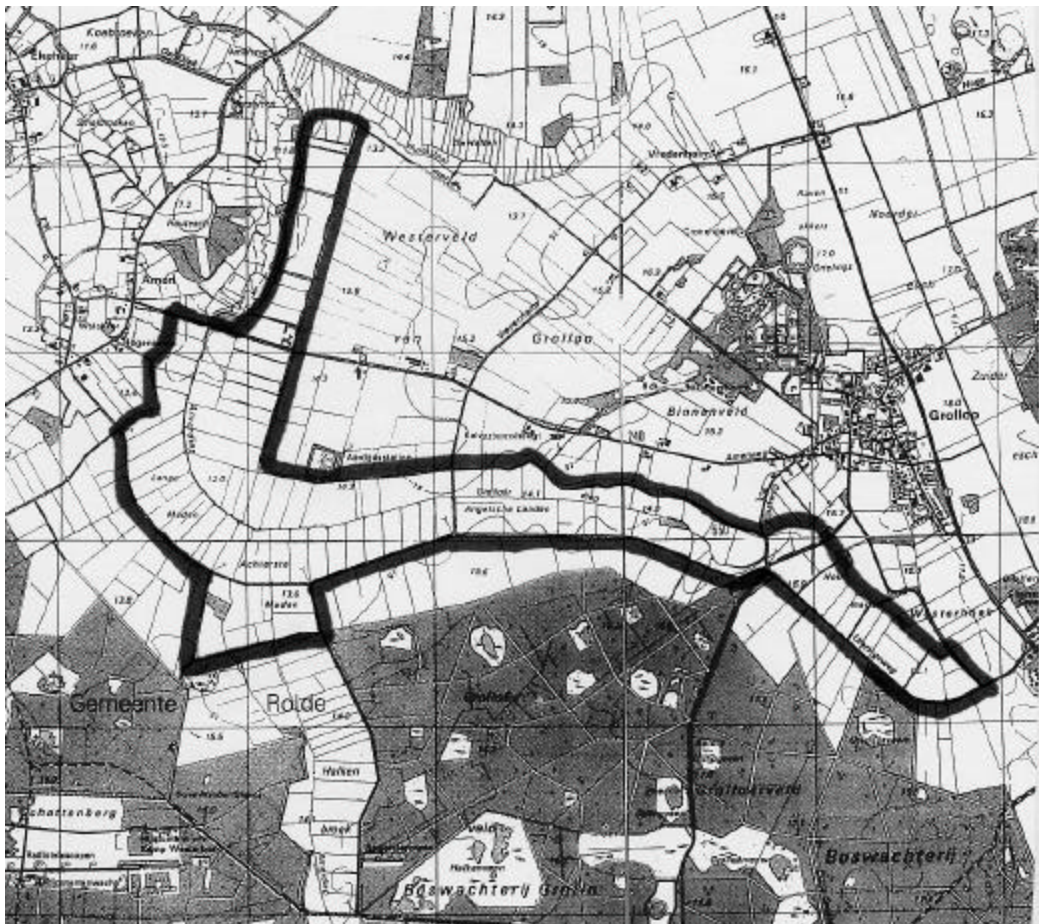
Hierbij wordt zoveel mogelijk op de schaal van de landschapsecologische benadering gewerkt omdat deze schaal van werken het beste aansluit bij de benadering conform de bedrijfsmodel-len "*boeren-voor-natuur*" zoals die door Alterra al zijn ontwikkeld.

1.5 Afbakening van het project

Dit onderzoek omvat fase 1 en 2. Mogelijk wordt deze studie vervolgt in fase 3: die wordt pas gestart nadat de uitkomst van de eerdere fasen positief is verlopen waardoor er voldoende draagvlak blijkt voor de uitwerking. Pas dan volgen gesprekken met grondeigenaren waarbij grondruil en feitelijke realisatie van het scenario besproken zouden kunnen worden.

Er wordt door de opdrachtnemer (Alterra) van uitgegaan dat alle relevante gebiedsinformatie ter beschikking wordt gesteld bij de aanvang van het project; voor kaartmateriaal gaat de voorkeur uit naar digitale bestanden. De gewenste informatie betreft: fysisch-geografische gegevens, informatie omtrent watersysteem/waterhuishouding, natuur/landschapswaarden, LEI- en GIAB-gegevens, ed.

De studiegebied (zie figuur 1) bestaat uit twee schaalniveau's: het eigenlijke projectgebied binnen de dikke kader, zijnde het beekdal met de dalvormige laagte, en haar directe omgeving waarin beide dorpjes Grolloo en Amen zijn opgenomen. Beide dorpjes zullen - voor zover het in relatie met het Amerdiep staat - bij de nadere uitwerking zijn betrokken.

Figuur 1: Ligging van het studiegebied.

1.6 Toepassingsmogelijkheden

De opdrachtgever en nauw betrokkenen beschikken met deze studieresultaten over een volledig en adequaat overzicht van ontwikkelingsmogelijkheden die van betekenis zijn voor duurzaam grondgebruik waarbij natuur, landschap, water en landbouw geïntegreerd en bedrijfsmatig geoptimaliseerd vormgegeven kunnen worden.

1.7 Fasering, communicatie en PR

Het project wordt in 2 fasen uitgevoerd.

Het eerste traject is beschrijvend, analyserend en mondt uit in een tussenbalans waarin aanbevelingen op basis van allerlei kansen staan aangegeven. Door de begeleidingscommissie wordt hierover op nog nader vast te stellen wijze extern gecommuniceerd om een goed beeld te kunnen krijgen van de meest wenselijke koers voor dit gebied. Die communicatie wordt als essentieel beschouwd. De aanbevelingen die uit dit proces komen zullen worden doorvertaald in de tweede fase.

Het tweede traject, de tweede fase, omvat het concretiseren van de eerder voorgestelde koers rekening houdend met de uitkomst van het communicatietraject. Hierbij wordt een concrete schets van de aard van de landbouwbedrijven in de beoogde landschappelijke omgeving gegeven, waarin plek en omvang voor de toekomstige landbouwbedrijfstypen helder wordt. Dit wordt op kaart aangegeven en voorzien van adequate beschrijving in het eindadvies.

De begeleidingscommissie zal zelf invulling geven aan de wijze om het eindproduct optimaal met de streek te communiceren en zal de eventuele public relation (PR) zelf (laten) uitvoeren.

2 Huidige situatie van het gebied

Hierna zal een zo beknopt mogelijke beschrijving van de actuele toestand van de ondergrond en van de kwaliteit van natuur, landschap en water¹ van het Amerdiep gegeven worden. De beknoptheid staat in verhouding tot de functie van het rapport. Voor uitgebreide informatie kan de lezer teruggrijpen op de vrij grote hoeveelheid relevante literatuur die over deze regio voorhanden is.

stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

2.1 Algemene gebiedsbeschrijving

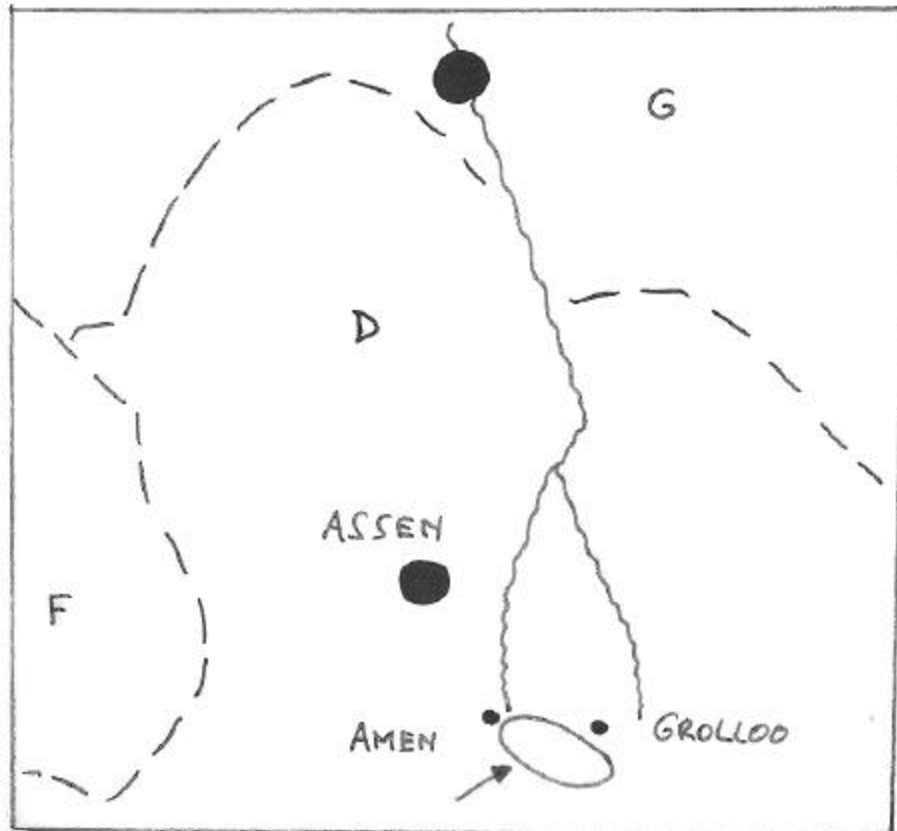
Het gebied ligt in het noordelijk deel van de provincie Drenthe, ten zuidoosten van de stad Assen, en maakt onderdeel uit van het stroomgebied van de Drentsche Aa. Het studie ligt ten zuiden van de weg Amen-Grolloo, in de Gemeente Aa en Hunze (zie figuur 2).

Het gebied grenst in zuidelijke richting aan de *boswachterijen Grolloo en Hooghalen*. Tussen deze bosgebieden ligt het gebiedje de *Holmers en Halkenbroeken* ingeklemd. In totaal is het een 220 hectare groot gebied met 20 tot 30 grondgebruikers². Het genormeerde Amerdiep, een bovenloop van de Drentsche Aa, wordt ter weerszijden omgeven door grasland die in traditieel gebruik zijn. Het Amerdiep is vrij recent genormeerd, pas in 1966 als zogenaamd A2-werk, en deels in dezelfde periode is er meer in het gebied veranderd: door de ruilverkaveling Rolde is bijvoorbeeld de algehele waterhuishouding, de cultuurtoestand en de percelering landbouwkundig verbeterd. Dicht bij het dorpje Amen vinden we nog enkele karakteristieke houtwallen, maar in het algemeen is het landschap erg open. Oude toponiemen en veldnamen duiden nog op oud historisch gebruik en een rijke cultuurhistorie: namen

¹ Kwaliteit van natuur, landschap en water wordt ook kortweg aangeduid als "blauw-groene" kwaliteit.

² Aantal grondgebruikers hangt af van de begrenzing van het studiegebied.

als *Boeskollen*³, *Lange Maden*, *Achterste Maden* en *Angelsche Landen* spreken voor zich. Het zijn aanduidingen die we al op een kaart van rond 1650 tegenkomen.

Figuur 2: Ligging van het studiegebied op landsdelig schaalniveau

2.2 De ondergrond

Geologie, bodem, ontginning

Het Amerdiep⁴ ligt op het noordelijke deel van de hoge kern van Drenthe die vooral door invloed van de ijstijden gevormd is. Het gebied heeft slechts weinig relief en de markante hoogteverschillen betreffen het lagere, brede beekdal en de wat hoger gelegen, plateau-achtige velden. Het gebied helt in noordwestelijke richting ongeveer 6 meter af, van ongeveer 18 meter nabij Grolloo tot circa 12 meter in het beekdal noordelijk van Amen. De ondergrond bestaat uit overwegend minerale gronden (keileem en zanden) en ter plekke van de beekdal-achtige laagte uit weinig materiaal.

Bodemkundig bestaat het beekdal uit madeveengronden die een dunne, 15 - 40 cm dikke, moerige bovenlaag hebben. Het veen - oorspronkelijk zeggeveen - is sterk

³ Boeskollen: veldnaam waarmee kolkjes of plassen aan de beek worden aangeduid.

⁴ In dit geval wordt steeds deze water bedoeld voor zover ze binnen het projectgebied valt.

veraard. De bodem zijn vaak tot hoog in het profiel tamelijk ijzerrijk wat wijst op toestromend grondwater (kwel).

Lokaal is de venige laag wat dikker. De zandgronden bestaan uit (zwak) kalkhoudende, meest zwak lemige, fijne, humusarme en lokaal zeer mineraalarme zandgronden waarin een podzol ontwikkeld is. Terreindepressies zijn eertijds met moeras opgevuld: in de boswachterijen zijn ze nu als vennetjes herkenbaar, terwijl ze in het cultuurland geleidelijk aan geheel verdwenen zijn of nog hooguit als afgevlakte, vochtiger plekken. Het zogenaamde cultuurdek is vrij dun, maar op de essen van Amen en Grolloo is die als eerdgrond veel sterker ontwikkeld (esdek); nabij de verspreide boerderijen zijn geen eerdgronden in de vorm van kleine esdekken of kampen aanwezig.

De oorspronkelijke bodemopbouw is in de fase met het oude landbouwsysteem heel geleidelijk gewijzigd door steken van plaggen, en het lokaal weggraven van veen voor turf. Uit de velden verdween de oppervlakkige laag, die via de podstal uiteindelijk weer eindigde op de essen. Het veld werd een beetje lager en voedselarmer en de esdekken dikker en voedselrijker: er ontstond dus ook een gradient in voedselrijkdom: arm veld (met heide of in verstuiwing) en rijke essen. Met de komst van de kunstmest, latere waterbeheersing, ontginningen in de 20^e eeuw en heidebossingen is de bodem nogal gewijzigd: de arme velden werden - buiten het bos om - landbouwkundig bewerkt waardoor de historische⁵ contrasten tussen voedselarm en -rijk, resp. heide en es, weer afgevlakt werd. Op veel plekken is het bodemprofiel door ploegen verstoord; de venige door ontwatering veraard.

2.3 Het water

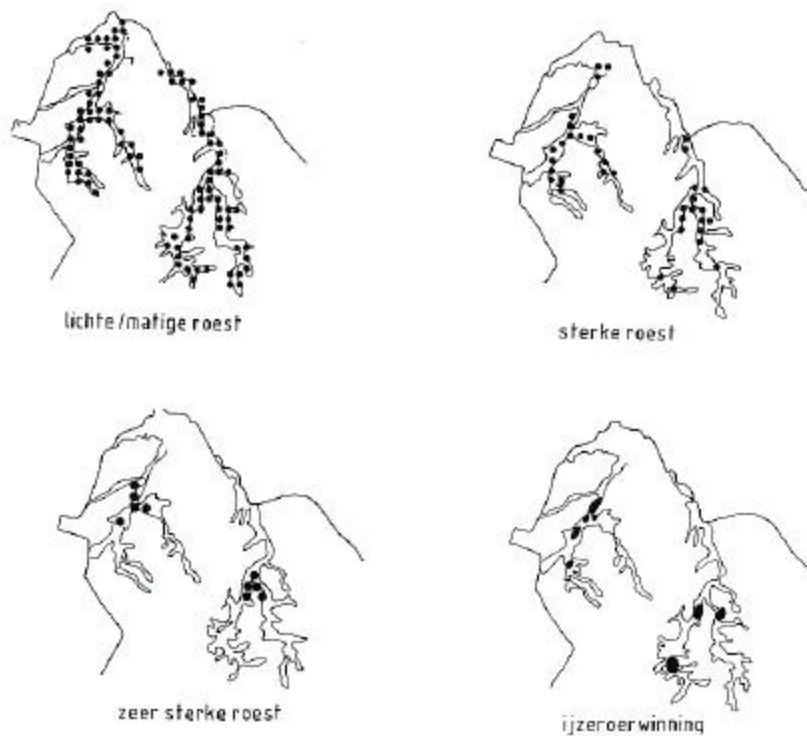
Binnen het stroomgebied van de Drentse Aa ligt het Amerdiep bovenstrooms. In haar directe omgeving liggen hooguit kleinere - meestal kunstmatige - waterloopjes in de vorm van greppels en sloten. Het bodemwater wordt in belangrijke mate gevoed door kwel van uit het hogere deel van het systeem en door lokale stagnantie⁶ en infiltratie⁷.

In tijden voor landbouwkundig grondgebruik trad er zeer beperkte inspoeling van voedings-stoffen (N,P en K) op, maar tegenwoordig hebben die stoffen een veel hogere waarde. Over het algemeen is de kwaliteit van het oppervlaktewater goed. Door het voorkomen van ijzer in de ondergrond - op sommige plaatsen zo massaal dat er zelfs ijzerwinning kon plaats hebben (WROGD, 1978) - treedt er van nature een sterk fosfaatbinding op (Provincie Drenthe, 1998). De bodem is in het algemeen gesproken weinig kwetsbaar voor nitraatuitspoeling (Provincie Drenthe, 1998).

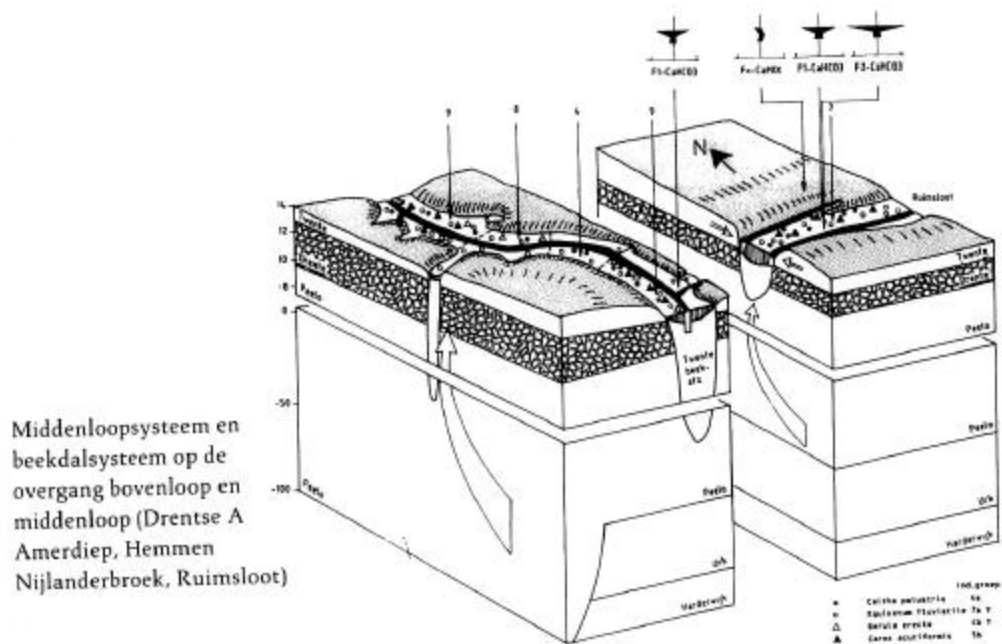
⁵ Historisch(e): het betreft hier niet de oorspronkelijke situatie (want die bestond ooit uit bossen en veen, en natuurlijke heides op natte, boomloze plekken).

⁶ Stagnantie = stilstaand water op maaiveld, vaak plas-drassen situaties

⁷ infiltratie = inzijging van water van het oppervlak naar de diepere ondergrond.

Figuur 3: Geologische opbouw van het Amerdiep en omgeving

Figuur 4: Het Amerdiep, het chemische karakter duidt op toestroming van grondwater (kwel)

Het Amerdiep ligt in de overgang van bovenloop naar middenloop. Het wordt hydrologisch gekarakteriseerd als een smal vochtig beekdal waarin incidenteel inundaties kunnen optreden in de lagere delen. In de ondergrond overweegt toestroming van grondwater door ondiepe en diepere kwel waardoor het grondwatertype vrij rijk aan macro-ionen⁸ is (veel Calcium). Op de zijdelingse plateaus overweegt infiltratie, maar op plekken met een lemige ondergrond kan periodieke stagnatie optreden. Oorspronkelijk had het Amerdiep en directe omgeving in hydrologisch opzicht een vrij sterk ruimtelijke afwisseling tussen wat hogere delen met infiltratie en op lagere delen stagnatie en kwel; uit de isohypsen blijkt dat de kwel pleksgewijs tot in het maaiveld voorkomt. Door waterhuishoudkundige veranderingen is veel van deze verscheidenheid verdwenen.

2.4 Natuur

De natuur in dit gebied is goed te karakteriseren aan de hand van de plantengroei, in het bijzonder de flora en de vegetatie. Daarna wordt nog informatie gegeven over fauna en de aard van het waterleven in de beek (aquatische fauna).

De flora

Op regionale schaal bezien is het Amerdiep en wijde omgeving vrij rijk aan plantensoorten, ruim 150 per vierkante kilometer. Dat is hoog in vergelijking met andere gebieden die overwegend uit cultuurland bestaan. Dit is vooral toe te schrijven aan de grote mate van variatie in bodemgesteldheid, aard van het landschap en van het grondgebruik. Kijken we wat nauwkeu-riger naar het Amerdiep en directe omgeving dan is de soortenrijkdom veel beperkter en valt op dat heel veel cultuurgraslanden nogal arm aan soorten zijn terwijl veel soorten van het oude en halfnatuurlijke landschap beperkt zijn tot linten in het landschap: de berm, taluds, sloten, beekloop, bosschages en bosjes. In het bijgaande overzicht zijn soorten vermeld die uit oogpunt van natuurwaarde belangrijk zijn; men bedenke evenwel dat het vaak om slechts enkele vindplaatsen gaat, maar ook dat met bijgesteld beheer of herstelbeheer weer heel goede resultaten te behalen zijn als het gaat om de soorten weer op meer plekken terug te krijgen.

Plantensoorten die in het Amerdiep en directe nabijheid aangetroffen zijn⁹ en die in dit verband vermeldenswaard zijn.

Soorten van akkers en droge ruigten: in het algemeen geldt dat deze gemeenschappen, vooral de akkers, hier erg soortenarm zijn: Ingesneden dovenetel, Echte kamille, Witte krodde, Ringelwikke, Dauwnetel, Smal streepzaad, Veelkleurig vergeet-mij-nietje, Sophiekruid, Middelste teunisbloem.

Soorten van natte pionierplaatsen: Moeraszoutgras.

⁸ macro-ionen = chemische verbinding met Calcium, Natrium, Kalium, Sulfaat, Chloride en Magnesium.

⁹ Op basis van de Atlas van de flora van Drenthe.

Wateren en moeras: diverse Sterrekroossoorten, Waterviolier, Klein fonteinkruid, Haarfijnfonteinkruid, Grote waterranonkel, Groot blaasjeskruid, Naaldwaterbies, Rossig fonteinkruid, Duizenknoop fonteinkruid, Slangewortel, Noordse zegge, Waterscheerling, Grote boterbloem, Pijlkruid, Kleine egelskop, Gewoon barberakruid.

Vochtige graslanden: Kamgras, Glad walstro, Weidehavikskruid, Margriet, Wilde bertram, Gewone dotterbloem, Moerasspirea, Gevleugeld hertshooi, Veldrus, Echte koekoeksbloem, Grote ratelaar, Echte valeriaan.

Droge graslanden: Scherpe fijnstraal, Zilverhaver, Vroege haver, Grasklokje, Brem, Buntgras, Dwergviltkruid, Zanblauwtje, Klein tasjeskruid.

Heiden en venen: Sterzegge, Geelgroene zegge, Kamvaren, Moerasbasterwederik, Ruw walstro, Moeraswederik, Wateraardbei, Schildereprijs, Moerasviooltje, Zeegroene zegge, Blauwe zegge, Brede orchis, Biezeknoppen, Blauwe knoop, Lavendelhei, Kleine en Ronde zonnedauw, Eenarig wollegras, Klokjesgentiaan, Wilde gagel, Kleine veenbes, Witte en Bruine snavelbies, Veenbies, Tandjesgras, Kraaiheide, Stijve ogentroost, Hondsviooltje.

Zomen en struwelen: Gespleten hennepnetel, look-zonder-look, Geel nagelkruid, Heggeduizendknoop, Hemelsleutel, Wilde kardinaalsmuts, Appel, Sleedoorn, Wegedoorn, Kruisbes, Hondсроos.

Bossen: Bittere veldkers, Elzenzegge, Ijle zegge, Koningsvaren, Zwarte bes, Aalbes, Laurierwilg, Gelderse roos, Bosanemoon, Gewone salomonszegel, Zoete kers, Grote muur, Bosandoorn, Bleeksporig bosviooltje, Dubbelloof, Hulst.

De soortengroep van heiden en venen is nagenoeg helemaal gebonden aan de terreinen die bij de boswachterij behoren. De andere groepen zijn verspreid over landschapselementen die meest in particuliere handen zijn of behoren tot een lagere overheid (Gemeente, waterschap).

De vegetatie

Op grond van de floristische gegevens en de gegevens van Weeda zijn hier vegetatietypen vermeld die in het gebied kunnen voorkomen indien over grotere oppervlakte de milieu-condities hiervoor gunstig zijn. Hiervoor is langdurig herstelbeheer vaak een vereiste en moeten er soms allerlei inrichtingswerkzaamheden uitgevoerd worden.

In deze tabel is aangegeven of het vegetatietype in kader van *enig* agrarisch (natuur)beheer te ontwikkelen zou zijn ten opzichte van de vegetaties die hier alleen door natuurontwikkeling en herstelbeheer terug te krijgen zijn. Voor de eerste categorie is verwerving niet noodzakelijk en voor de tweede - onder de huidige fysieke condities - wel.

Vegetaties die in het Amerdiep van belang zijn¹⁰, en die door boeren en/of natuurbeheerders beheerd kunnen worden

LEGENDA

Realisatie door agrariers - mits extensief beheerd - mogelijk (**vet**), niet mogelijk, alleen in natuurgebied te behouden (*cursief*); met (**vet-cursief**) is aangegeven dat het vegetatietype zowel door boeren als natuurbeheerders te beheren is.

Eendenkroos-klasse

1Ass.van Veelwortelig kroos (Lemno-Spirodeletum polyrhizae)

2Watervorkjes-associatie (Ricciatum fluitantis)

Fonteinkruiden-klasse

3Ass.van Waterlelie en Gele Plomp (Myriophyllo-Nupharetum)

4Ass.van Groot blaasjeskruid (Utricularietum vulgaris)

5Ass.van Klein fonteinkruid (Potametum berchtoldii)

6Ass.van Waterviolier en Sterrenkroos (Callitricho-Hottonietum)

Riet-klasse

7Watertorkruid-associatie (Rorippo-Oenanthetum aquaticae)

8Ass.van Egelskop en Pijlkruid (Sagittario-Sparganietum)

9Ass.van Waterscheerling en Hoge cyperzegge (Cicuto-Caricetum pseudocyperi)

10Ass.van Scherpe zegge (Caricetum gracilis)

11Blaaszegge-associatie (Caricetum vesicariae)

12Ass.van Noordse zegge (Lysimachio-Caricetum aquatilis)

Weegbree-klasse

13Ass. Van Geknikte Vossenstaart (Ranunculo-Alopecuretum geniculati)

14Ass.van Moeraszoutgras en Fioringras (Triglochino-Agrastietum stoloniferae)

Droge graslanden op zandgrond

15Ass.van Buntgras en Heidespurrie (Spergulo-Corynephetum)

16Vogelpootjes-associatie (Ornithopodo-Corynephetum)

17Ass.van Schapengras en Tijm (Festuco-Thymetum serpylli)

Matig voedselrijke graslanden

18Blauwgrasland (Cirsiodissecti-Molinietum)

19Kamgrasweide (Lolio-Cynosuretum)

Gladde Witbol en Havikskruiden

20Ass.van Hengel en Gladde Witbol (Hyperico pulchri-Melampyretum pratensis)

21Ass.van Boshavikskruid en Gladde Witbol (Hieracio-Holcetum mollis)

Dwergbiezen-klasse

¹⁰ Op basis van Weeda et al, 2001 en 2002; hierin zijn nog niet alle vegetatietypen opgenomen, zoals de bossen en ruigten.

22Vegetaties van het Dwergbiezen-verbond (*Nanocyperion*)¹¹

Tandzaad-klasse

23Vegetaties van het Tandzaad-verbond (*Bidention tripartitae*)⁴

Akkergemeenschappen

24Vegetaties van het verbond van Duivekervel en Kroontjeskruid (*Fumario-Euphorbion*)⁴

25Vegetaties van het Windhalm-verbond (*Aperion spicae-venti*)⁴

26Vegetaties van het verbond van Vingergras en naalbaar (*Digitario-Setarion*)⁴

Ruderale gemeenschappen, Natte strooiselruigten, Nitrofiële (stikstofminnende) zomen, Kapvlaktegemeenschappen, Brummel-klasse

27Diverse, niet nader aangeduide verbonden komen hier fragmentarisch voor.

Kleine zeggen

28Ass. van Moerasstruisgras en Zompzegge (*Carici curta-Agrostietum caninae*)

Hoogveenslenken

29Ass. van Snavelbies en Veenmos (*Sphagno-Rhynosporetum*)

Hoogveenbulten en natte heiden

30Ass. van Moeraswolfsklauw en Snavelbies (*Lycopodio-Rhynchosporietum*)

31Ass. van Gewone dopheide (*Ericetum tetralicis*)

32Ass. van Gewone dopheide en Veenmos (*Erico-Sphagnetum magellanici*)

Heischrale graslanden

33Ass. van Liggend walstro en Schapengras (*Galio hercynici-Festucetum ovinae*)

34Ass. van Klokjesgentiaan en Borstelgras (*Gentiano pneumonanthes-Nardetum*)

Droge heiden

35Ass. van Struikheide en Stekelbrem (*Genisto anglicae-Callunetum*)

Wilgenbroekstruwelen

36Verbond van Wilgenbroekstruwelen (*Salicion cinereae*)⁴

Doornstruwelen

¹¹ Van deze vegetaties is nog geen Atlas van Weeda verschenen; daarom is hier het verbonds- en niet het associatieniveau aangehouden.

37Verbond van Sleedoom en Meidoorn (Carpinio-Prunion)⁴

Elzenbroekbossen

38Verbond van Elzenbroekbossen (Alnion glutinosae)⁴

Eiken- en beukenbossen op voedselarme grond

39Zomereik-verbond (Quercion roboris)⁴

Eiken- en beukenbossen op voedselrijke grond

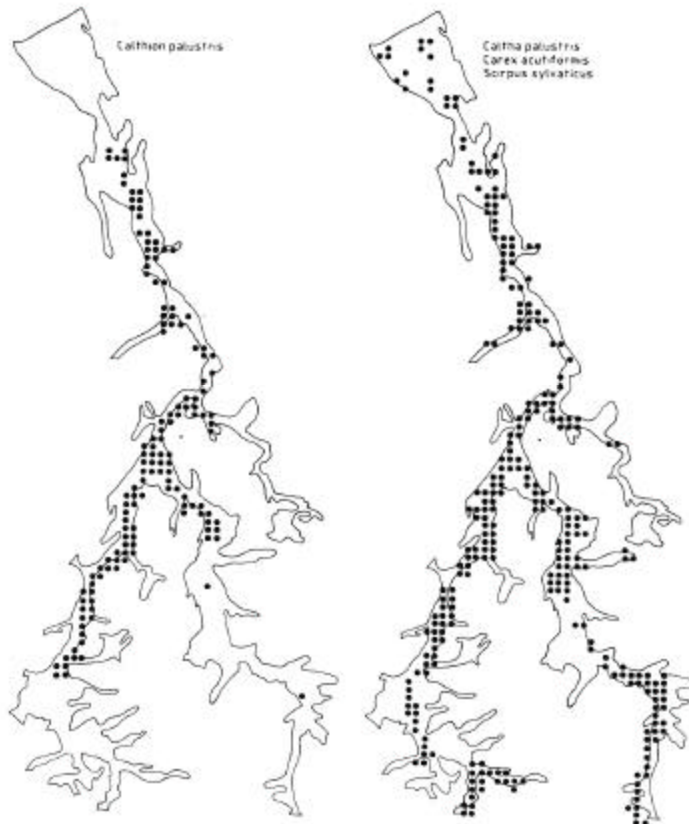
40Verbond van Els en Vogelkers (Alno-Padion)⁴

Van de 40 vegetatietypen zijn er 5 die alleen binnen de beschermende werking van een bos- of reservaatgebied behouden kunnen worden, omdat het beheer te specialistisch is of omdat het op geen enkele wijze binnen een agrarisch bedrijf in te passen is. Het gaat hierbij meest om gemeenschappen met heel bijzondere en zeldzame soorten.

Een wat groter aantal vegetatietypen, nl. 13, is zowel binnen natuurgebieden als bij (aange-past) agrarisch natuurbeheer te beheren. Hierbij worden vaak wel hoge eisen gesteld aan het beheer, maar indien dat voldoende geextensiveerd wordt is er wel voldoende perspectief. Deze gemeenschappen herbergen veel weinig algemene soorten.

Vrij veel vegetatietypen, in totaal 22, kunnen goed met aangepaste agrarische bedrijfsvoering behouden worden. Het betreft meest gemeenschappen met algemenere soorten.

Verspreiding van
gemeenschappen van het
Calthion palustris en enkele
kensoorten in het stroomdal
van de Drentse A.

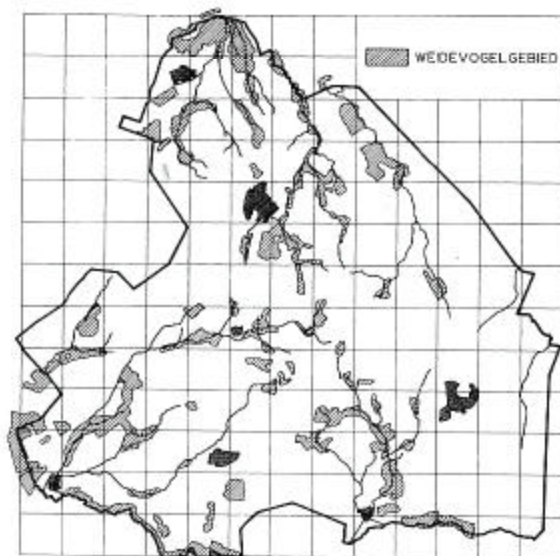

Figuur 5: Verspreiding van Dotterbloem-hooilanden (*Calthion*) en 3 hiervoor karakteristieke plantensoorten.

Fauna

Vermeldenswaard is het voorkomen van de Adder en de Heikikker. Beide soorten komen vooral in samenhang met de boswachterij voor.

Ten tijde van de kartering, eind jaren negentig, bleek het Amerdiep en het Halckenbroek nog tot de vrij goede weidevogelgebieden te behoren. Het ging hier om soorten die ook elders in Drenthe ook in de smallere beekdalen voorkwamen: Kievit, Scholekster, Grutto, Veldleeu-werik en Graspieper. Het aantal weidevogels is inmiddels, net als in veel andere graslandge-bieden in het hogere deel van ons land, sterk afgenomen, waarbij de toch al schaars voorkomende soorten het meest achteruitgingen..

*Belangrijke weidevogelgebieden in Drenthe
(Milieukartering Drenthe).*

*Dichtheid per 100 ha van weidevogelsoorten in verschillende landschapstypen in Drenthe (Milieukartering Drenthe;
Van Dijk, 1989)*

oppervlakte (ha)	laagveen	beekdal breed	beekdal smal	heide- ontginning	voorkomen in Drenthe	trend in Drenthe
1225	4027	1092	2871			
zomertaling	0,3	0,2	-	-	MA	=
sloheend	0,5	0,2	-	0,03	MA-VA	=
patrijs	0,4	0,5	0,6	0,6	A-VA	--
kwartel	0,4	0,8	0,3	0,7	VA	+
kwartelkoning	0,08	0,2	-	-	Z	=
scholekster	19,9	8,2	5,7	10,7	ZA	+
kievit	27,3	14,5	12,5	18,2	ZA	+
kemphaan	0,3	0,02	-	-	Z	--
watersnip	4,7	1,3	0,3	0,3	VA	-
grutto	23,2	9,9	4,1	5,0	A	-
wulp	0,2	2,4	1,3	1,9	A	+
tureluur	14,9	1,6	1,3	1,2	VA	+
veldleeuwerik	17,8	10,2	3,6	5,9	ZA	=
graspieper	5,0	7,3	2,0	2,8	A	=
gele kwikstaart	1,4	3,6	1,2	1,1	A-ZA	++
paape	-	0,5	0,5	-	VA-A	--

Figuur 6: Informatie over weidevogels in Drenthe.

Het Amerdiep is een sterk gekanaliseerde slootbeek die ruim 10 jaar geleden al bijna voldeed aan het toen gehanteerde normen. De verbetering is doorgezet, waardoor de hoge verwachtingswaarde realiseerbaar wordt, mits hiertoe de juiste inrichting en beheer wordt ingezet. Nog in 1955 werd de Elrits hier waargenomen; verwacht wordt dat ze inmiddels uitgestorven is.

Actuele en potentiële natuurwaarde

De natuurwaarde in het huidige Amerdiep hangt samen met de vele lijnvormige elementen (bermen, wegen, singels, wallen, slootjes en slootkanten en bosschages) en met de bos-wachterij en terreinen die daartoe behoren. Door het gebruik van de gronden als cultuurland is de natuurwaarde van deze elementen beperkt, maar te vergroten. De actuele kwaliteit van de huidige beek, een gekanaliseerde slootbeek, is vrij laag (waterkwaliteit goed en herkomst van water ook goed), maar die is op termijn door een aangepast inrichting en bijbehorend beheer sterk te vergroten.

Van groot belang voor de verhoging van de natuurwaarde (en de betekenis voor veel organis-men) is dat het grondgebruik in de directe omgeving extensiveert.

Bovendien is het voor natuur belangrijk om te streven naar het realiseren van een zo compleet mogelijk "groen-blauw netwerk" in samenhang met de omgeving van het projectgebied, wat gerealiseerd kan worden door allerlei verbindingen te leggen die migratie van soorten mogelijk maakt.

In de hoofdstukken 4 en 5 wordt hierop teruggekomen.

2.5 Landbouw

Van oudsher is Drenthe een provincie waar veel gemengde agrarische bedrijvigheid te vinden is. Op bedrijfsniveau is daarvan tegenwoordig weinig terug te vinden, maar de landbouw in het gebied is nog steeds gemengd van karakter met rundveehouderij en akkerbouw als belangrijkste productietakken. In het studiegebied (of in de onmiddellijke nabijheid daarvan) liggen 24¹² agrarische bedrijven. Met elkaar hebben deze bedrijven 880 ha cultuurgrond in gebruik. Veel van de grond van de bedrijven in het studiegebied ligt dus elders, buiten het studiegebied. Bovendien zijn er percelen in het studiegebied die in gebruik zijn bij bedrijven (of particulieren) buiten het gebied, soms zelfs van buiten de regio. Hoeveel grond de bedrijven binnen het studiegebied ook daadwerkelijk daarbinnen hebben liggen kan in een volgende fase van het onderzoek nauwkeurig worden vastgesteld. Het studiegebied telt vier grote akkerbouwbedrijven (allen groter dan 60 ha) met in totaal 340 ha akkerbouw en daarnaast komt er ruim 110 ha akkerbouw voor bij andere bedrijfstypen (na aftrek van 80 ha snijmaïs). Soms vindt er akkerbouw plaats op plekken die daar landbouwkundig gezien niet zo goed voor geschikt zijn. Naast akkerbouw treffen we in het studiegebied voornamelijk rundveehouderij aan. Er zijn 17 graasdierbedrijven actief in het gebied, waarvan nog slechts acht met melkvee. De acht bedrijven met melkvee zijn allen tenminste 20 ha groot (het merendeel beschikt zelfs over meer dan 35 ha grond), terwijl de bedrijven zonder koeien bijna zonder uitzondering kleiner zijn dan 15 ha. Op deze kleine bedrijven vormt de landbouw vaak een bron van neveninkomsten voor het bedrijfshoofd. Ongeveer de helft van de bedrijfshoofden die voor het inkomen wel voornamelijk van de landbouw afhankelijk zijn is ouder dan 50 jaar. Sommigen hebben de pensioengerechtigde leeftijd al bereikt. In

¹² één bedrijf geregistreerd buiten de gemeente AA en Hunze niet meegerekend

vergelijking met veel andere gebieden zijn er overigens relatief nog veel jongere bedrijfshoofden actief. De economische betekenis van de enkele bedrijven die niet tot de reeds genoemde typen behoren (onder andere een hokdierbedrijf en een tuinder) is naar verhouding gering.

Bedrijfseconomisch gezien hebben vooral de acht melkveebedrijven in dit gebied hinder van natuurlijke handicaps omdat ze fysisch geografisch gezien in een beekdal liggen. Ruimtelijk, dus qua schaal van het landschap, vallen die beperkingen op het eerste gezicht nog wel mee, het is een open landschap. Bij nadere beschouwing vormt de verkaveling een lappendeken van percelen, waarbij gronden van diverse eigenaren heel erg door elkaar heen liggen. Dit zou bij een herverkaveling opnieuw moeten worden herzien, maar men moet dan wel rekening gaan houden met verschil in ruilklassen vanwege de grote verscheidenheid in de ondergrond (bodem en waterhuishouding).

Het aantal koeien op de melkveebedrijven loopt uiteen van 25 tot meer dan 80, gemiddeld hebben de bedrijven 50 melkkoeien op 35 ha grasland en voedergewassen. Dat komt neer op 1,4 koeien per hectare grasland en voedergewassen en dat is in vergelijking met veel andere streken in Nederland extensief. Daar komt bij dat deze bedrijven gemiddeld nog eens bijna 10 hectare bouwland hebben buiten hetgeen voor de voederproductie wordt ingezet. De gemiddelde oppervlakte cultuurgrond bedraagt ruim 44 hectare.

2.6 Landschappelijke samenhang

Aan het landschap willen naar verhouding extra aandacht besteden omdat de historische geschiedenis van het landgebruik tot op de dag van vandaag goed herkenbaar is gebleven in het landschap van heden.

Aan het artikel 'Uit het verleden van Rolde' (Edelman-Vlam en Veldhorst, 1972) kunnen interessante gegevens over de ontwikkeling van de stroomdalen van het Amerdiep en het Grolloërdiep worden ontleend. Op grond van dit artikel kan een vergelijking worden gemaakt tussen de situatie omstreeks 1650, in 1820/'30, rond 1900 en in 1950.

Situatie omstreeks 1650

Uit de kaart uit omstreeks 1650 valt af te leiden, dat de stroomdalen in die tijd smal tot zeer smal waren. De oppervlakte grasland in de stroomdalen was beperkt. Langs de beken kwamen weinig 'groenlanden' voor. Deze groenlanden vormen de oudste graslanden (weilanden en hooilanden) in het stroomdal. De groenlanden zijn ingedeeld in 'groenland' en 'groenland in bos belopen' (een vorm van beweide bossen). In vroeger tijden werden weilanden wel aangeduid als koelanden.

Verder valt op, dat de bovenloop van het Amerdiep onder meer werd gevoed door water uit een groot moerassig gebied, het Halkenbroek. Diepjes ontstonden in Drenthe vaak in laaggelegen, komvormige, moerassige gebieden. Dergelijke situaties

deden zich op meer plaatsen in Drenthe voor. De namen streng en stroet duiden in Drenthe op het begin van een 'diepje'.

Het is opmerkelijk, dat er omstreeks 1650 in het gebied van Rolde nauwelijks bossen meer voorkomen. Het landschap werd gedomineerd door de uitgestrekte heidevelden, waarin de in het groen verscholen esdorpen waren gelegen en waar de beekdalen als smalle slingerende linten doorheen liepen. Wanneer het landschap uit die tijd wordt vergeleken met het huidige landschap dan zijn de veranderingen zeer groot. Wij kunnen ons slechts met veel moeite en fantasie een beeld vormen van het esdorpenlandschap uit die tijd.

De stroomdalen behoorden tot verschillende boermarken. Het stroomdal van de Ruimsloot behoorde tot de marke van Rolde. Het westelijke deel van het stroomdal van het Amerdiep maakte deel uit van de marke Amen en Ekehaar, het oostelijke deel van de marke van Grollo. De bovenloop van het Amerdiep behoorde eveneens tot de marke van Grollo.

Een interessant punt vormen de voordden (= doorwaadbare plaatsen) door de beken. Het betreft de 'Amerfoort' door het Amerdiep en de 'Elperfoort' door het Grolloërdiep.

Graslandarealen in 1650 en 1830

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de verdeling van het graslandareaal in de beek-dalen naar hooiland en weiland. Uit de tabel blijkt dat het graslandareaal tussen 1650 en 1830 aanmerkelijk is toegenomen.

Tabel met overzicht van het "groenlandareaal in ha tussen 1650 en 1830"

Groenlandareaal in ha tussen 1650 en 1830 <i>Grassland area in ha between 1650 and 1830</i>						
Marke <i>Mark</i>	ca. 1650		1807	1830		
	hooiland- areaal per marke <i>area of hayfields per mark</i>	rotaal gebruikt hooiland- areaal*) <i>total area used as hayfield</i>	hooiland <i>hayfield</i>	hooiland <i>hayfield</i>	weiland <i>grazing land</i>	totaal grasland <i>total grassland</i>
Rolde	84	116	125	109	243	352
Grollo	144	126	118	148	427	575
Schoonlo	24	37	33	12	12	24
Amen/Ekehaar	66	41	60	137	93	230
Deurze/Nijlande	104	70	99	133	144	277
Ballo	25	44	37	50	108	158
Totaal <i>Total</i>	447	434	472	589	1027	1616

*) Totaal door markgenoten gebruikt hooiland zowel binnen als buiten de marke
Total area of hayfields used by participants in the mark, both within the mark and outside of it

Het is voor dit onderzoek interessant de verdeling tussen de hooilanden en weilanden voor de marken van Rolde, Grollo en Amen en Ekehaar nader te bekijken.

Hier wordt de aandacht gevestigd op de verdeling in 1830 voor de boermarken, waarin het Amerdiep, de Ruimsloot en het Golloërdiep zijn gelegen; zie tabel hierna.

Verdeling van de hooi- en weilanden in de drie boermarken.

marke	hooiland	weiland	totaal grasland
Rolde	109 ha (31,0%)	243 ha (69,0%)	352 ha (100%)
Grollo	148 ha (25,7%)	427 ha (74,3%)	575 ha (100%)
Amen en Ekehaar	137 ha (59,6%)	93 ha (40,4%)	230 ha (100%)

Er was sprake van tamelijk grote verschillen in de verdeling tussen hooiland en weiland.

In de marken van Rolde en Grollo was de verdeling globaal $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{3}$ hooiland en $\frac{2}{3}$ tot $\frac{3}{4}$ weiland. In de marke Amen en Ekehaar domineerde het hooiland met bijna 60%.

Volgens de kadastrale gegevens uit 1830 bedroeg het hooiland 5,5% en het weiland 9,8% van het totale grondgebied van de toenmalige gemeente Rolde.

Situatie omstreeks 1900

Uit kaartbeelden blijkt, dat er omstreeks 1900 nog sprake was van een duidelijk onderscheid tussen de stroomdalen en de hoger gelegen gronden, de escomplexen, de heidevelden en de veldontginningen. De oppervlakte graslanden in de stroomdalen is in zo'n 250 jaar aanmerkelijk uitgebreid. Bovendien wordt duidelijk, dat de oppervlakte grasland midden op het Drents Plateau ook toen nog zeer beperkt was.

Situatie omstreeks 1950

Omstreeks 1950 is de historische indeling van het landschap voor een groot deel verdwenen. Er is een mozaïek aan gebruiksvormen ontstaan, die tot vlak voor de periode van de ruilverkaveling heeft geduurd.

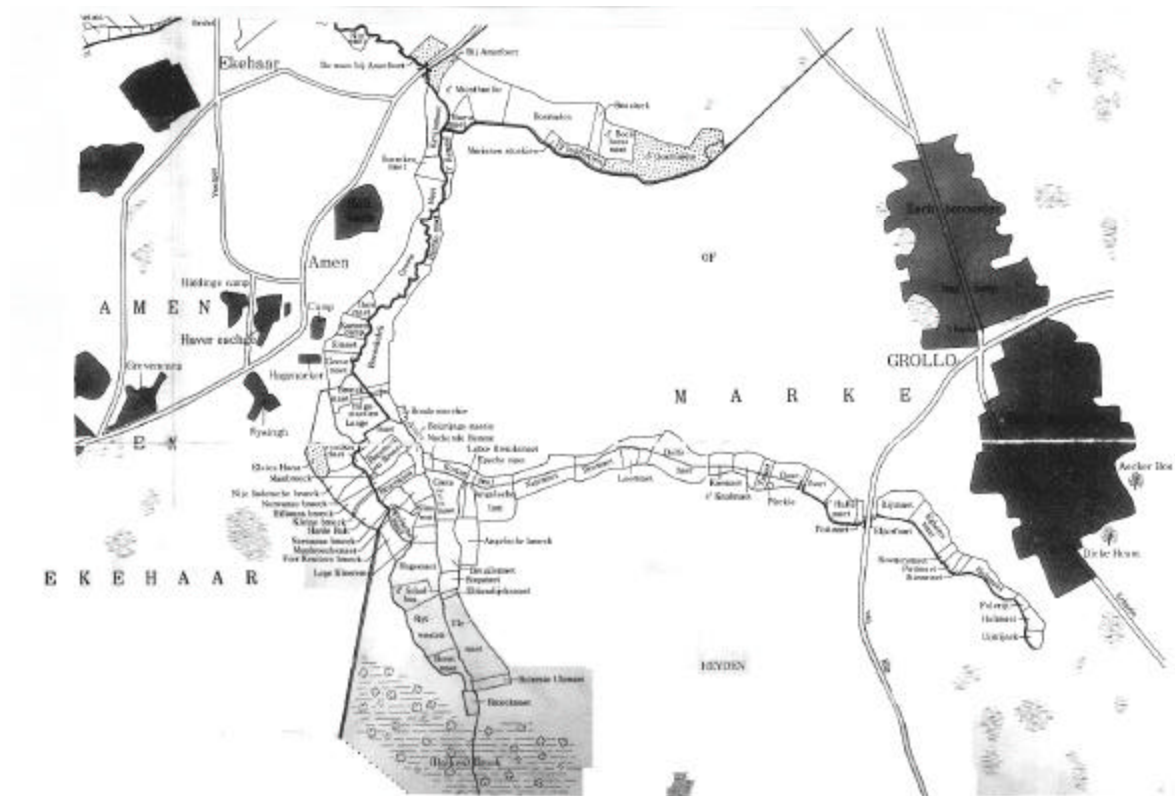
Ontwikkeling vanaf 1950

Tijdens de ruilverkaveling Grollo-Schoonlo (1959) zijn er in het gebied grote veranderingen opgetreden. Aan het artikel 'Meer dan een halve eeuw ruilverkavelen' van De Vroome (1984) is het volgende citaat ontleend:

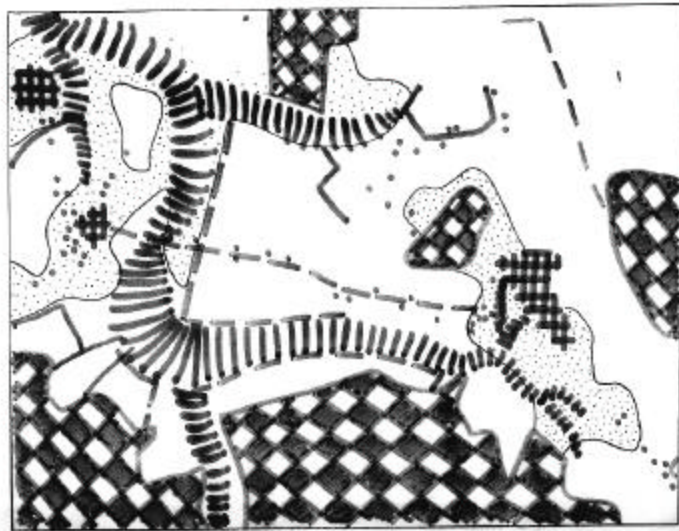
“ De ernstigste aantastingen in 'Grollo/Schoonlo' (1959) waren wel de uitgevoerde werken in het bovenloopse beekdal van het Anderse Diepje en het zijdal van het Amerdiep. In laatstgenoemde dal gingen ook hoofdstructuren volledig verloren en daarmee elke herkenbaarheid. Zelfs Staatsbos was niet veilig; aan de rand van de Houtmaden moest een stuk van de boswachterij verdwijnen omdat het niet paste in de nivelleringsplannen.”

Met het zijdal van het Amerdiep wordt het stroomdal van het Grolloërdiep bedoeld. De Houtmaden zijn gelegen ten zuiden en zuidwesten van Grollo (zie de Historische Atlas van Drenthe, 1990).

Het verschil in de landschappelijke hoofdstructuren, waarop De Vroome wijst, wordt duidelijk door de kaarten uit de periode 1896-1914 uit de Historische Atlas Drenthe (1990) te vergelijken met de topografische kaarten van recente datum (Grote Provincie Atlas 1 : 25 000 Drenthe, 1988).

Figuur 7: Veldnamen en bodemgebruik in de gemeente Rolde volgens gegevens van het verpondingsveldwerk (omstreeks 1650). (uit: Edelman-Vlam en Veldhorst)

- Landschappelijke context
- 1. Open, agrarisch gebied
 - 2. Venn met kleinschalige aanpak
 - Beeldal, omv. kleinschalig
 - Grootschalig bosgebied
 - Uitgestrekte bossen
 - Uitgestrekte bossen

Figuur 8 : Landschap van het Amerdiep in regionale context.

Cultuurhistorische gaafheid

In 'Landschapstypen met en hun relatieve cultuurhistorische gaafheid' (Nota Landschap, 1998) wordt het stroomdal van het Amerdiep gerekend tot de 'middenklasse'. Het stroomdal wordt evenwel hoger gewaardeerd dan zijn omgeving.

Op basis van de opgaande begroeiingen in en langs het stroomdal op de topografische kaart (Grote Provincie Atlas 1 : 25 000 Drenthe, 1988) kunnen wat betreft de ruimtelijke opbouw en de herkenbaarheid van de stroomdalen vier deelgebieden worden onderscheiden. Het stroomdal van het Amerdiep tussen Amen en Ekehaar vormt het meest aansprekende gedeelte. Daarna volgt het stroomdal van de Ruimsloot. Op de derde plaats komt de bovenloop van het Amerdiep, dat is gelegen tussen de bossen van de boswachterijen Grollo en Hooghalen. Het stroomdal van het Grolloërdiep komt op de laatste plaats.

Aspecten voor de planvorming

Voor de planvorming zijn er een aantal aspecten die later in het proces weer aan de orde kunnen komen, maar die qua plek in dit rapport nog het meest aansluiten bij de paragraaf landschap.

Het gebied wordt gekenmerkt door het uitgestrekte landbouwgebied en de omvangrijke bossen die zijn gelegen aan de noordzijde van de waterscheiding in Midden-Drenthe. De stroomdalen vormen een afwisselender en transparanter ruimtelijk motief in de uitgestrekte landbouwruimte dan de bossen. Om voldoende tegenwicht aan enerzijds de ruimte en anderzijds de massa te kunnen bieden, wordt het van belang gevonden vooral de hoofdstructuur van de beekdalen zo duidelijk mogelijk gestalte te geven. Op een dergelijke wijze kan 'het verhaal van het landschap' beter tot uitdrukking worden gebracht.

De hoofdvormen van de stroomdalen kunnen worden gemarkeerd door houtwallen met opgaande begroeiingen, houtsingels en hier en daar bosjes. Het is niet de bedoeling, dat de dichtheid aan opgaande begroeiingen heel gelijkmatig over de stroomdalen wordt verdeeld. De voorkeur gaat uit naar het aanbrengen van accenten op enkele historische locaties. Gebaseerd op de kaarten uit de Historische Atlas Drenthe uit de periode 1896-1914 (1990) komen daarvoor met name het gebied van het Amerdiep ten oosten van Amen (Smalbroeken en Boeskollen) en het gebied van de Houtmaden bij de bovenloop van het Grolloërdiep in aanmerking.

Hierbij worden de volgende opmerkingen geplaatst:

- 1 De situatie rond 1900 wordt voor dit project als een bruikbaar referentiepunt in de ontwikkeling van het landschap in de tijd beschouwd.
- 2 Het wordt aanbevolen zich bij de planvorming en planuitwerking niet al te veel te baseren op de historische situatie. Dat leidt al snel tot te sterk historiserende landschapsplannen. Het is beter de lijn van De Vroome (Van Blerck, 1987) te volgen. De Vroome wist in de landschapsplannen voor het esdorpenlandschap verleden, heden en toekomst op een wijze op elkaar af te stemmen, die goed bij het hedendaagse Drenthe past.

Binnen een dergelijke hoofdstructuur kan vervolgens in de stroomdalen een detaillering worden aangebracht. De detaillering kan worden afgestemd op de resterende opgaande begroeiingen en de (nieuwe) functies, die aan het gebied worden toegekend. Voor deze detaillering is de flexibiliteit aanmerkelijk groter dan voor de stroomdalbegeleidende begroeiingen.

Het onderscheid tussen de hoofdstructuur en de detaillering voor de stroomdalen sluit aan bij de hiervoor vermelde opmerking van De Vroome over het 'volledig verloren gaan van hoofd-structuren' in de periode van de ruilverkaveling.

Van belang is om bij de latere vormgeving na de uitwerking van de scenario's hiermee door te gaan in te spelen op de driedeligheid in de landschapsstructuur: dorpen, landbouwgronden (met al haar verscheidenheid) en bossen.

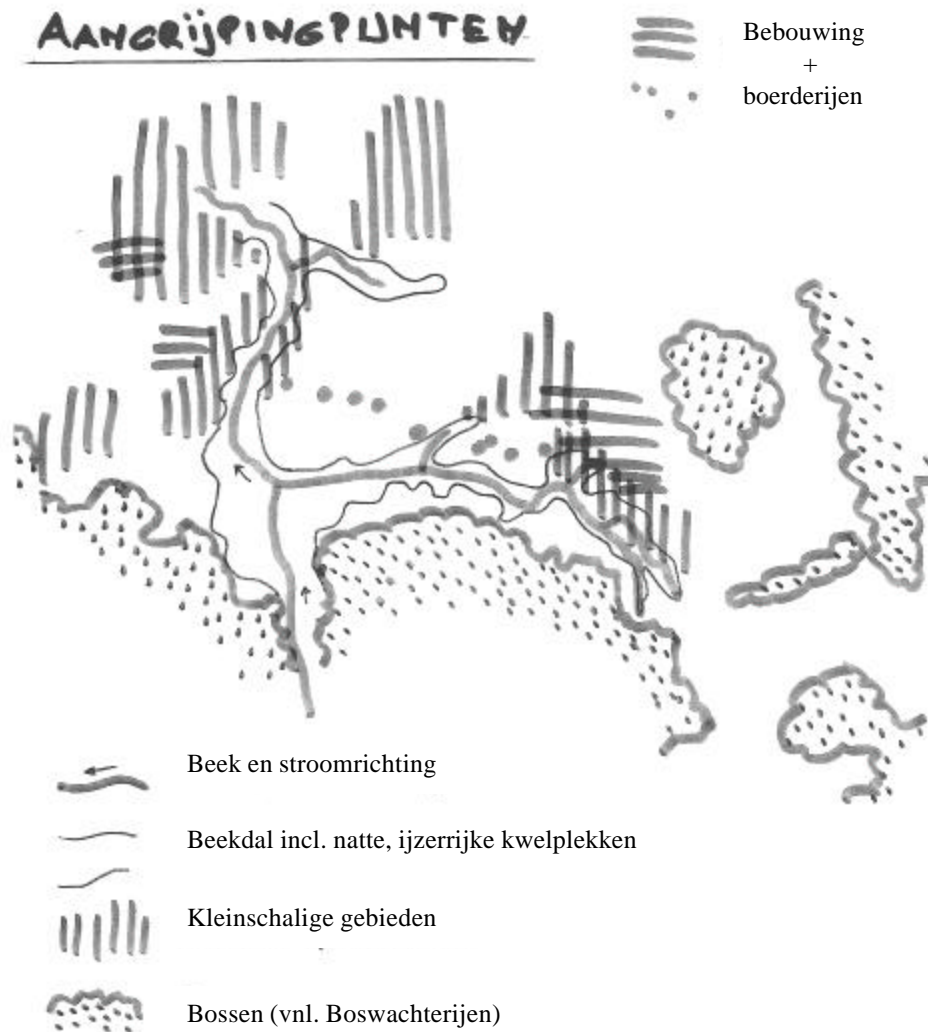
2.7 Landschapsecologische situatie

In landschapsecologisch opzicht is het projectgebied als volgt goed te karakteriseren.

Het gebied ligt in een bijna bovenstroomse positie in het landschap, aan het uiteinde van een vertakt bekenstelsel, richting waterscheiding geheel begrensd door uitgestrekte bosgebieden die op ontgonnen heidevelden zijn aangelegd. De (sloot)beek, die in een vochtige beekdal-achtige laagte ligt, wordt grotendeels met oppervlakkig en ondiep grondwater gevoed en het watertype is mineraalarm maar duidelijk grondwaterachtig. Er liggen twee kleine dorpen - Grolloo en Amen - op de overgang van eertijds zeer uitgestrekt heideveld naar beekdal, al-waar door 100-den jaren traditioneel grondgebruik landschappelijke differentiatie is ontstaan. Hiervan rest, na een ruilverkaveling in de jaren 70, nog een vrij kleinschalig landschap met

singels, wallen en bosjes, terwijl voor het overige er een open en rationeel verkaveld gebied ligt.

Het gebied helt vanaf de zuidelijke en oostelijke waterscheiding enkele meters af in noordwestelijke richting.

Figuur 9: Landschapsecologische structuur van het Amerdiep waarin belangrijke aangrijpingspunten voor een of meer perspectieven zijn opgenomen.

De biodiversiteit is bovenlokaal vooral verbonden met de grote bosgebieden en heideter-reintjes, vennen en schrale perceeltjes van de boswachterijen, maar ook komt ze zeer ver-snipperd voor in de lijnvormige elementen van de groen-blauwe dooradering.

Deze landschapsecologische situatie herbergt allerlei aangrijpingspunten om in de planvorming, op het schaalniveau waarop hier gewerkt wordt, rekening mee te houden: *verschillen in waterhuishouding, (grond)waterstand en waterkwaliteit, relief, aanwezigheid groen-blauwe dooradering, aard van het landschap in regionaal verband, en de structuur van de landbouw-bedrijven.* In hoofdstuk 5 wordt hier verder op ingegaan.

3 Beleid en planvorming

3.1 Algemeen

In deze studie wordt het vigerende provinciale beleid als kader gebruikt. Zowel het rijks- als het gemeentelijke beleid wordt in deze fase nog als minder relevant beschouwd, terwijl het beleid van zijde van het Waterschap Hunze & Aa's alleen wordt aangehaald wanneer daar expliciet reden toe is. Het Provinciaal Omgevingsplan vormt de beleidscontext (zie 3.2).

stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDRAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

3.2 Beleidscontext

Het beekdal van het Amerdiep is aangegeven als **zone IV** in het Provinciaal Omgevingsplan. In die zone zijn doeleinden van landbouw, natuur, landschap en cultuurhistorie van belang. De onderling verhouding verschilt evenwel per gebied.

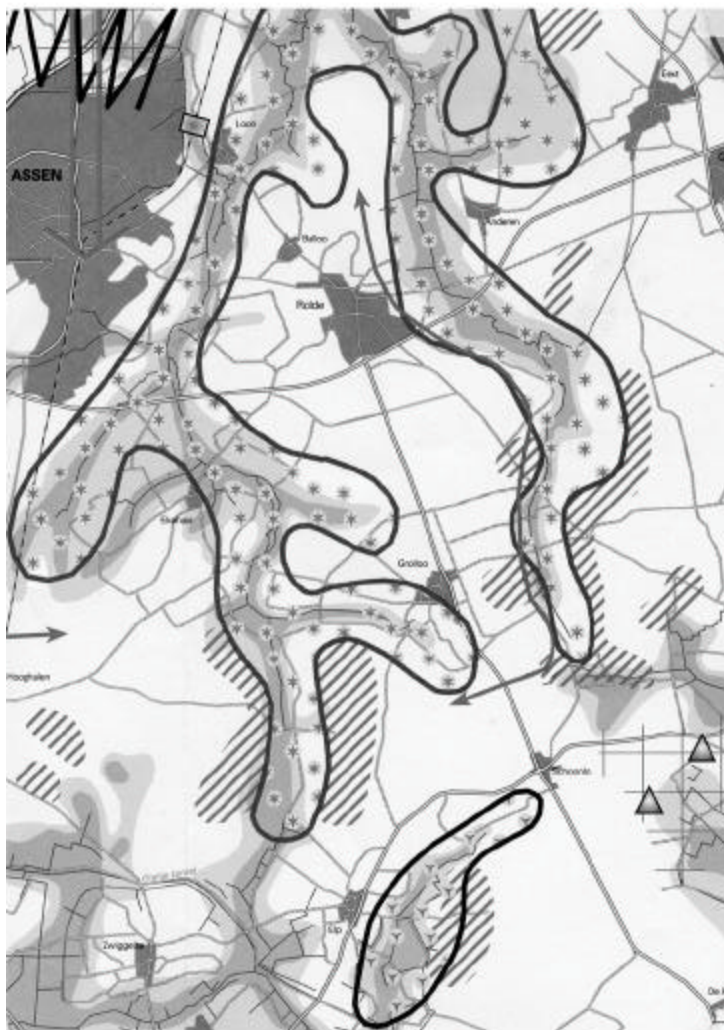
Er is van nature een sterke samenhang tussen natuur, milieu en water aanwezig en het beleid richt zich op het versterken van de samenhang tussen de functies landbouw en natuur. De waterhuishouding en de omgevingskwaliteit hebben een ondersteunende rol voor het behoud en de ontwikkeling van natuurwaarden. Hierop wordt in paragraaf 3.4 verder op ingegaan.

De uitlopers in zuidelijke richting, tussen de bosgebieden, heeft aanduiding zone V, terwijl de bosgebieden in zone VI vallen. De overige gebieden vallen in zone II.

Kernpunten zijn vooral: samenhang tussen functie landbouw en natuur; landschap, cultuur-historie en water zijn van minder belang, maar wel belangrijk.

Ontwikkelings kaart

Legenda

Grondslag voor het POP	
	Infiltratie (wegzijging)
	Intermediair (overganggebied)
	Kwiel
	Permanent watervoerende waterloop
	Plangrens
Hoofdinfrastructuur	
	Te verbeteren/aan te leggen spoorlijn
	Te verbeteren vaarverbinding
	Aan te leggen recreatieve vaarverbinding
	Aan te leggen weg
	Ontwikkeling hoogwaardig openbaar vervoer
	Ontwikkeling goederenoverslag
	Te verbeteren aansluiting
	Mogelijk nieuw station
Groene infrastructuur	
	Ontwikkeling stadsrandzone
	Ecologische verbingszone
	Ontwikkeling landschappelijke versterking
	Ontwikkeling natuurwaarde
	Ontwikkeling natuurwaarde en waterwinning
	Ontwikkeling bos met accent natuur
Wonen en verblijfsrecreatie	
	Voorkeursgebied nieuwe verblijfsrecreatie
	Versterken woonfunctie in combinatie met veel groen

Figuur 10 Integrale functietoekening landelijk gebied van het projectgebied en directe omgeving.

3.3 Natuur- en landschapsbeleid, cultuurhistorie

Gegeven de aanduiding **zone IV** is dit studiegebied geen bijzonder *natuurdoeltype* toegewezen, behoudens een relatief klein deel in het noordwesten dat aangeduid is als **grasland met natuurwaarden**. In het Gebiedsplan Provincie Drenthe, dat is vastgesteld op 29 januari 2002 is het gebied deels aangewezen als beheersgebied met als doelstelling “weidevogels”. Voor het beleid betekent dit: geen aankoop en geen beheersovereenkomsten gericht op bijzondere natuurdoelen.

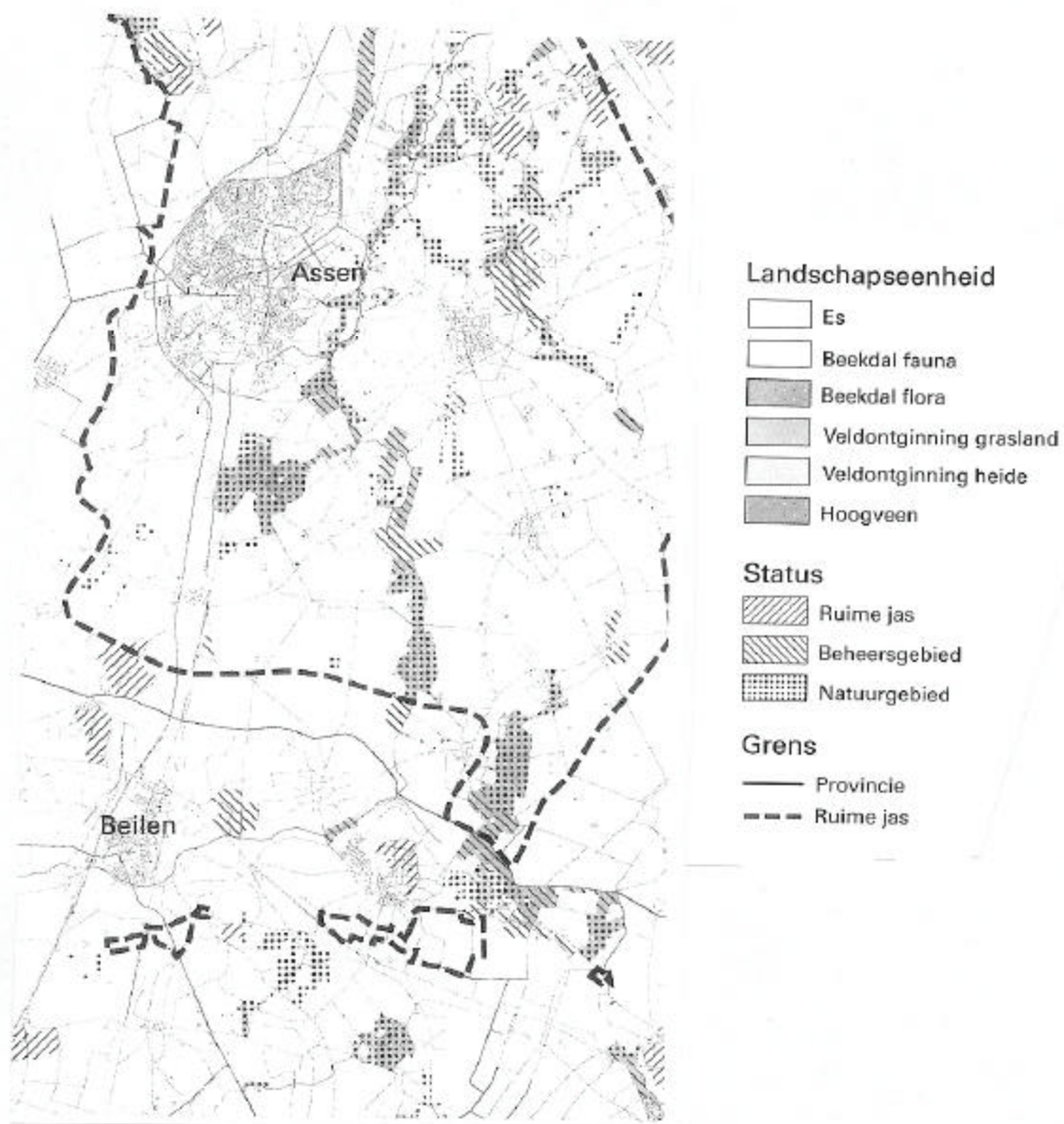
Het gehele gebied valt binnen de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Gegeven de aanduiding **zone IV, V en VI** is dit studiegebied geen bijzonder *natuurdoeltype* toegewezen, behoudens een relatief klein deel in het noordwesten dat aangeduid is als **grasland met natuurwaarden**.

Als onderdeel van de Drentsche Aa vormt het beekdal een natte, ecologische verbindings-zone. Aan de beek zelf is het doeltypen Half-natuurlijke beek” toegekend. Het beleid voor het beekdal is gericht op het verbeteren van condities voor planten- en diersoorten door de interacties tussen versnipperde leefgebieden mogelijk te maken. Door de te treffen maatregelen krijgen organismen meer kansen om zich te verplaatsen, te verbreiden en van leefgebied te wisselen.

Een klein gedeelte in zuidelijke richting, tussen de bossen, heeft het predicaat natuurdoeltype **parklandschap** gekregen, wat inhoudt dat hier een halfgesloten landschap tot ontwikkeling moet komen waarin naast korte vegetatie relatief veel bosschages tot ontwikkeling moet komen. De boswachterij is aangeduid met het natuurdoeltype **multifunctioneel bos** en de hierin liggende vennen of depressies met **multifunctioneel water met natuurwaarden**

Wat betreft het landschap zijn er beleidsmatig geen concrete aangrijpingspunten in dit gebied. Wel mogen we, gegeven ze zone-aanduidingen, er van uit gaan dat het bijzondere en streekeigen landschap het behoud en mogelijk (gedeeltelijk) herstel veel aandacht verdient, voor zover dit *teruggrijpt op de vroegere half-natuurlijke toestand*.

Ten aanzien van de cultuurhistorie wordt geconstateerd dat in dit gebied geen speciale beleidsparagraaf vigeert, hoewel er wel algemene formuleringen in het provinciaal beleid duiden op zorg voor de cultuurhistorie. We gaan er van uit dat de planvorming uitdrukkelijk rekening moet houden met het streekeigen karakter van het gebied in samenhang met de dorpjes Amen en Grolloo, waarbij de historische contouren van het oude cultuurlandschap weer zo veel mogelijk tot uitdrukking zouden moeten komen. Wel blijft het aspect cultuur-historie onderschikt aan de andere functies.

Figuur 11. Natuurbeleid in kaartbeeld.

Wanneer de plannen in de eindfase tot concrete maatregelen zullen gaan leiden is het gewenst om de lokale initiatieven in Amen en Grolloo er bij te betrekken.

Concreet: **de provincie Drenthe heeft voor dit gebied zeer terughoudend groen-blauw-beleid geformuleerd, waardoor er geen sprake van verwerving, een verbindingzone via het waterspoor vorm moet krijgen en landschap en cultuurhistorie wellicht kansen krijgen indien plannenmakers daar rekening mee willen houden.**

Beleidsmatige koersen zijn: zoeken naar samenwerking om elkaar te versterken en vrijwillig vorm geven aan streekeigen kwaliteit van landschap en cultuurhistorie.

3.4 Waterbeleid

De waterhuishouding heeft in dit deel van de Drentsche Aa ook de aanduiding "grondwater-beschermingsgebied ten behoeve van waterwinning" gekregen; die aanduiding is van toepassing op de beek en directe omgeving. Verder heeft het waterbeleid geen eigenstandige status in het gebied maar een ondersteunende rol in het behoud en ontwikkeling van natuur-waarden. Bovendien dient ze afgestemd te worden op het behoud van de samenhang tussen de verschillende vormen van grondgebruik, waarbij in de uitwerking behoud, herstel en ontwikkeling van natuurwaarden voorop staan. Voor zover het gaat om water als element dat een wezenlijke gebiedskenmerk is, speelt het bovendien een rol bij de uitwerking van de landschappelijke en cultuurhistorische structuur.

In het natuurbeleid wordt de **beek integraal als ecologische verbindingszone** aangeduid, hetgeen impliceert dat het een gebied moet worden waarin migratie en tenminste tijdelijk verblijf van dier- en plantensoorten mogelijk wordt. Gelet op de huidige vormgeving, dimensionering en beheer betekent dit - indien daartoe besloten wordt - dat de nodige aanpassingen gewenst zullen zijn¹³.

In het ontwikkelingsperspectief van de provincie (zie kaart in paragraaf 3.6) duidt er nog op dat in dit deel van de bovenloop er een goede kans gezien wordt om waterwinning en natuurwaarden in samenhang tot ontwikkeling te brengen. Deze optie komt overigens voor tal van gebieden tot uitdrukking en er is op voorhand nog geen reden om die optie hier te bespoedigen.

De gebieden die zuidelijk aan het plangebied grenzen maken deel uit van een uitgestrekte zone waarin sprake is van **verdroging**.¹⁴

In de *gebiedsvisie Drentse Aa* komt op grond van onderzoek naar voren dat "er uitbreidingen in de vorm van bufferzones moeten komen bij reservaten" en "in ieder geval zou de water-huishouding meer gericht moeten worden op het natuurbelang". Het deel dat als bovenloop aangemerkt wordt, in het bijzonder het **Halkenbroek** (zie Dienst Landelijk Gebied, 2001), staat genomineerd op er op (langere) termijn door niets-doen-beheer weer een zo natuurlijk mogelijk toestand te creëren (**begeleid-natuurlijke eenheid**). Verder wordt gesignaleerd dat de vrij talrijke stuwten "een belangrijke belemmering vormen voor het dierenleven in het water".

¹³ Opgemerkt wordt overigens dat er een *waterverbeteringsplan* voorligt voor de omgeving *Amen-Ekehaar* waarin gedetailleerd aanpassingen aan de beek voorgesteld worden. Het betreft een plan die recht doet aan de actuele landbouwfunctie van dit gebied.

¹⁴ De akkerbouw heeft regelmatig wateroverlast, hoewel soms akkerbouw bedreven wordt op plekken die hoe dan ook altijd nat zullen blijven. Wateraanvoer heeft nergens plaats, beregening zeer beperkt en dan bijna alleen op percelen met lelieteelt. In 2002 heeft het waterschap enige aanpassingen uitgevoerd gericht op het voorkomen van wateroverlast rondom het Amerdiep.

Concreet: **geef water een rol in natuurbehoud en -ontwikkeling en houdt terdege rekening met water in verband met het landschap en de cultuurhistorie. Ook: houdt dan wel rekening met andere gebiedsfuncties, bijvoorbeeld de landbouw.**

Beleidsmatige koersen zijn: formuleer integraal waterbeheer (stem groen-blauwe doelstelling tot op operationeel niveau op elkaar af), richt de beek multifunctioneel in, stem de waterhuis-houding pas in laatste instantie af op de uit te werken koersen van dit planproces¹⁵.

3.5 Landbouwbeleid

Het landbouwbeleid krijgt in het provinciale beleid vooral aandacht via de zone-indeling. Gegeven die indeling kunnen we het beleid (in zone IV) karakteriseren als:

*** verweving tussen landbouw en natuur.**

Deze kenmerkendheid, de verweving, betekent dat de omgevingskwaliteit het uitgangspunt is, en de wederzijdse beïnvloeding naar en vanuit landbouw-ontwikkelingsgebieden speelt een wezenlijke rol.

In de uitgangspunten, zoals we die ook kunnen lezen in het provinciale omgevingsplan, komt naar voren dat de landbouw ook in de toekomst op het Drentsche platteland van blijvend en wezenlijk belang wordt geacht, maar dat er ook een heel duidelijke samenhang is met andere kwaliteitsdragers in die gebieden, natuur, milieu, landschap en cultuurhistorie.¹⁶

In grote lijnen evenwel heeft de landbouw een samenhangende ruimtelijke structuur van landbouwkerngebieden die de contramal is van de EHS. In die kerngebieden staat de ontwikkeling van een duurzame landbouw voorop.

Opmerking: een aantal landbouwers maakt gebruik van de mogelijkheid om beheers-overeenkomsten te hebben, hetgeen vooral in verband gebracht wordt met het gegeven dat veel landbouwers dit gebied wel willen verlaten; verder is geconstateerd dat er bij hen geen interesse is om naar een beheersgebied doorgestuurd te worden. Wel blijkt dat sommigen geïnteresseerd zijn om beheer uit te voeren, maar hoeven hiervoor de grond niet per se in eigendom te hebben.

Concreet: **het provinciale beleid heeft geen specifiek instrumentarium op operationeel niveau voor de landbouw in dit gebied maar stuurt en stimuleert via ruimtelijke en ruimtelijke-ordeningsaccenten, en intermedieert vooral bestuurlijk in gebieden waar er spanning tussen allerlei functies aan de orde is.**

¹⁵ Inmiddels wordt er een studie uitgevoerd die moet resulteren in een "waterkansenkaart" (Alterra/Brouwer en Bogaart), die naar verwachting als leidraad kan dienen voor toekomstig waterbeleid (meded. R. van Veen).

¹⁶ Zie hoofdstuk C.4.1. van het omgevingsplan.

Beleidsmatige koersen zijn: samenhang en samenwerking bevorderen, zo mogelijk accent binnen landbouwbedrijfsvoering verschuiven naar meer groen-blauwe maatregelen (ruimte in bedrijf geven aan natuur, landschap en water).

3.6 Relevante plannen en processen

Momenteel worden op gebiedsniveau met zogenaamde streekcommissies ontwikkelingsperspectieven uitgewerkt. Voor dit gebied is van belang om te wijzen op de ontwikkelingen die er zijn rondom het *nationaal beek- en esdorpenlandschap*¹⁷, de vorderingen in het landinrichtingsproces, wensen die er zijn bij gemeentes en lokaal bij de dorpjes Amen en Grolloo, en de gedachten die vervat zijn in de gebiedsvisie Drentse Aa.

In geen van genoemde plannen zijn nu concrete aangrijpingspunten die in deze planfase benut moeten worden, waardoor deze fase een relatief eigenstandig traject kan afleggen. In fase 2 evenwel is meer afstemming wellicht wel aan de orde, omdat dan meer zicht is gekomen op draagvlak voor ideeën en potenties van het gebied zelf.

3.7 Tussenbalans in samenhang met het ontwikkelingsperspectief

Het projectgebied is tamelijk recent - jaren zestig - geheel verkaveld en de toenmalige landbouw heeft er de verkavelingsvorm, inrichting en bedrijfsstructuur gerealiseerd die toen optimaal was. De tijd heeft evenwel niet stilgestaan en gaandeweg zijn landbouwbedrijven geworden tot wat ze nu zijn en een tijdsspanne waarin ze in een ander maatschappelijk en bestuurlijke context terecht gekomen zijn. Dit betekent o.a. dat veel van de boeren in dit gebied van nu vinden dat zij best een rol kunnen spelen waar het om natuur en landschap gaat als er maar een duurzame en zakelijke basis voor geboden wordt. Aankoop om er daarna natuur van te maken wordt - vanuit de landbouw bezien - niet wenselijk gevonden. Hiernaast staat de opvatting dat herstel van de waterhuishouding en het watersysteem, rekening houdend met een bepaalde mate van natuurlijkheid of ecologische kwaliteit, heel wezenlijk is. En verder is het wenselijk om de plannen voor het Halckenbroek met hoge prioriteit te verwezenlijken.

Kortom: is er een oplossing te bedenken om met de gronden in het beekdal een nieuw soort bedrijvenstructuur te ontwikkelen die de waterhuishoudkundige doelstellingen realiseerbaar maakt, die de duurzaamheid van de bedrijven vergroot en die de kwaliteit van natuur in de directe omgeving versterkt. Hierbij spelen de streekeigen landschappelijke kenmerken een wezenlijke rol.

Veel boeren vinden dat zij best een wezenlijke rol kunnen spelen in het behoud van natuur en landschap en de ontwikkeling van het gebied, maar zijn van mening dat de

¹⁷ Dit nationaal landschap ligt noordelijk van het projectgebied Amerdiep

waterhuishouding dan nog op tal van punten "verbeterd" moet worden. Dit is een cruciaal punt, omdat in dit gebied de waterhuishouding een essentiële conditie is: voor natuur en ecologie, voor de landbouw en in het bijzonder de akkerbouw, en voor het stroomgebiedenbeheer.

Het door de provincie geschetste perspectief roept in wezen dezelfde discussie op. Komt verweving van landbouw en natuur ook niet ten goede aan het watersysteem? Maar ook: hoe los je in die transformatiefase¹⁸ de feitelijke waterhuishoudkundige problemen zo op dat zowel "de natuur" en "de boeren" daarmee kunnen leven! Hoe realiseer je de lange termijn doelstellingen van natuur en landbouw en in hoeverre speelt het waterbeheer daar een wezenlijke rol in?

Het perspectief staat een dergelijke exercitie zeker toe, immers het gebied heeft nage-noeg geheel de beleidsmatige indicatie van samenhangsamengaan-verweving tussen landbouw en andere doelstellingen en dit perspectief spreekt zich hier niet uit voor volledige dominante van een van de aspecten, natuur noch landbouw.

Vervolgstappen:

Het idee is om aan de hand van een aantal bedrijfstypen nader te verkennen waar goede kansen liggen voor de landbouw, natuur en landschap en welke plek het water daarin kan krijgen. Hiertoe worden in hoofdstuk 4 eerst die bedrijfstypen nader voorgesteld terwijl in hoofdstuk 5 daarvan de ruimtelijke kansen aan de orde komen. Nadat hiervan de bedrijfs(economische) effecten van beschreven zijn, kan de eerste tussenbalans opgemaakt worden die uitgangspunt is voor externe communicatie.

¹⁸ Transformatie: bedoeld wordt op de veranderingen op het platteland die zich vooral in de landbouwsectoren afspeelt en waarbij die sectoren zoeken naar een grotere duurzaamheid, hetzij door innovatie, specialisatie, verbreding inkomen door neventakken, enz.

4 Groen-blauwe orientaties vergeleken met andere inkomensbronnen

Hierna worden de vier - door Alterra onderscheiden - bedrijfstypen nader toegelicht. Het is van belang deze per definitie goed te doorzien omdat ze in het vervolg een heel wezenlijke rol gaan spelen. Daarnaast komt bij het "marktconforme bedrijf" de betekenis van agrarisch natuurbeheer nog aan de orde.

stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE BOEREN-VOOR-NATUUR
	5	RUIMTELIJKE KANSSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDRAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

4.1 Overzicht bedrijfstypen

De laatste tijd zijn een aantal belangwekkende ideeën geformuleerd over andere manieren van boeren, waarbij veel meer rekening gehouden wordt met de kwaliteit van natuur en landschap, maar ook met de waterhuishouding.

In deze studie worden ze kort toegelicht waarbij we het ALTERRA-rapport "*Boeren voor natuur*" als vertrekpunt hebben genomen, waarbij er een bedrijfstype is toegevoegd met speciale betekenis voor water.

Hier zijn het **landschapsgerichte boerenbedrijf** in beeld, een **bedrijfsvorm dat meer op "waterberging"** gericht is, het **natuurgerichte boerenbedrijf**, en een **marktconform bedrijfstype**. Deze bedrijfsvormen komen op basis van vrijwilligheid tot stand en hun bedrijf richten ze vanuit eigen ondernemersperspectief in, maar kunnen uiteraard hierbij geadviseerd worden vanuit bestaande deskundigheid.

De bedrijfstypen, in het bijzonder het watergerichte en natuurgerichte boerenbedrijf, bieden bedrijven in de midden categorie (ondernemers die voor de keuze staan om te stoppen, te vergroten of naar bedrijfsinkomensverbreding over te gaan) extra kansen, juist in gebieden waar door afwegingen in kader van de ruimtelijke ordening de

overheden erg restrictief zijn aangaande wenselijke fysieke veranderingen van het productiemilieu (veranderingen aan de bodem, van de waterhuishouding, van het landschap). In die optiek mag je dan ook verwachten dat hierdoor gemakkelijker “een brug te slaan” is tussen de verschillende belangen die traditioneel juist in zulke situaties sterk conflicteren.

Financiering van beide bedrijfstypen heeft plaats door aanwending van middelen die voor de realisatie van water- en milieubeleid beschikbaar zijn. Verder wordt gestreefd om ook de mogelijkheden van de Natuurschoonwet (NSW) optimaal in te zetten. Overigens kunnen we wel opmerken dat voor beide bedrijfstypen, in het bijzonder voor het natuurgerichte, geldt dat het perspectief op een duurzame toekomst duidelijk verbetert in vergelijking met een onveranderde autonome bedrijfsvoortzetting.

Aangezien momenteel dergelijk beleid nog niet vigeert stellen we uitdrukkelijk dat het modelmatige benaderingen zijn, waardoor de hierna volgende voorstellen nader op hun betekenis onderzocht kunnen worden in samenhang met de realisatie van de andere doelen.

4.2 Landschapsgericht bedrijfstype

Het **landschapsgerichte boerenbedrijf** verkrijgt een bredere basis doordat voor een deel van het bedrijf de agrarische productie wordt ingeruild voor “productie van landschapswaarden”. Het gaat hier om de landschappelijke elementen, zoals houtwallen, singels, poelen en randen of brede taluds langs waterlopen, waaruit nagenoeg geen opbrengsten uit de verkoop van reguliere marktproducten zijn te verkrijgen. Ook reeds bestaande groenelementen, waarvoor tot op heden slechts (een deel van) het onderhoud werd betaald via onder meer de “bergboerenregeling” worden beloond, waarbij de waardering voor het “groenproduct” is gebaseerd op de gemiddelde waarde van grond in het maatschappelijke verkeer, dat is de grondprijs ter plekke. De overheid, de partij die de beloning uitkeert, verkrijgt in ruil daarvoor een erfdiensbaarheidrecht op de grond waarin het groene karakter van de grond is verzekerd. Om de beloning duurzaam in stand te kunnen houden wordt het bedrag dat met de overeenkomst gemoeid is niet aan de grondeigenaar uitgekeerd, maar in een extern beheerd fonds gestort. Het beleggingsrendement wordt na aftrek van apparaatskosten en na aftrek van het bedrag dat nodig is om het basisbedrag reëel in stand te houden, uitgekeerd aan de ondernemer. In vergelijking met de huidige agrarische productie is het rendement van deze constructie, gebaseerd op gemiddelde maatschappelijke maatstaven, aanzienlijk hoger. Naast dit bedrijfseconomische voordeel is er het voordeel van de grotere risicospreiding, waardoor tegenvallende resultaten van agrarische producten beter kunnen worden opgevangen.

Hier zijn er kansen voor agrariers om op maximaal 10% van hun bedrijfsoppervlak landschapselementen te hebben of om te vormen waarvoor zij structureel en duurzaam een bedrijfseconomisch acceptabele vergoeding krijgen (zie verderop). Het overige deel van het bedrijf wordt voor de inkomensvorming gebaseerd op andere

economische dragers, al dan niet gericht op voedselproductie. De agrariers wijzen zulke voor of als landschapselement ingericht deel zelf aan, en ze worden voor de toekomst voor onbepaalde tijd (voor altijd dus) als zodanig fysiek en ook juridisch vastgelegd.

4.3 Watergericht bedrijfstype

Het **watergerichte boerenbedrijf** heeft naast de hierboven vermelde beloning voor groenelementen recht op een vergoeding voor het feit dat landbouwproducten worden geteeld op een wijze die geheel past binnen een sterk aangepaste waterhuishouding. Deze voorwaarde leidt ertoe dat de agrarische productie drastisch vermindert; de vergoeding is gebaseerd op het bedrag dat overeenkomt met de zwaarste pakketten voor natuurbeheer (uit het programma beheer). Het totale rendement van een hectare watergerichte kan daardoor aanmerkelijk hoger uitvallen dan het rendement van een hectare landbouw onder de huidige Europese marktverordening.

Deze bedrijfsvorm zullen we “van nature” aantreffen op plekken waar ten behoeve van de waterhuishouding maatregelen worden getroffen ruimte bieden voor waterafvoer en berging (in de beheerssituatie dus) en lokaal ruimte voor tijdelijke waterstandsverhoging (retentie ingevolge piekbelasting dus). Nagegaan zal worden in hoeverre juist voor deze bedrijven mogelijkheden in dit gebied te vinden zijn.

4.4 Natuurgericht bedrijfstype

Het **natuurgerichte boerenbedrijf** heeft naast de hierboven vermelde beloning voor groenelementen recht op een aanvullende vergoeding voor het feit dat landbouwproducten worden geteeld “op een ecologisch zeer verantwoorde wijze”, nl zonder aanvoer van mineralen van buitenaf (geen aanvoer van aangekochte meststoffen, krachtvoer of ruwvoer). Deze voorwaarde leidt ertoe dat de agrarische productie drastisch vermindert (wel tot de helft of minder van hetgeen gangbaar is). De vergoeding is gebaseerd op het bedrag dat overeenkomt met de zwaarste pakketten voor natuurbeheer (uit het programma beheer). Het totale rendement van een hectare natuurgericht landgebruik kan daardoor aanmerkelijk hoger uitvallen dan het rendement van een hectare landbouw onder de huidige Europese marktverordening.

Hier is vooral het gebied in samenhang met de beek geschikt om agrariers in staat te stellen om hun gehele bedrijf in te richten als een gesloten productiesysteem waardoor er geen gebiedsvreemde stoffen (krachtvoer, kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen, enz) het systeem binnenkomen of als niet door planten opgenomen bemesting weer weglekken naar ondergrond en omgeving. Binnen het gehele bedrijf worden kansen voor bedrijfsvoering, productieplan en natuurdoelen geoptimaliseerd. Deze ingrijpende wijziging dient per saldo bedrijfseconomisch

acceptabel en duurzaam te zijn: berekeningen tonen aan dat dit ook haalbaar is. Alle grondgebonden activiteiten zijn in die gebieden door deze opzet milieuneutraal.

De bedrijfsinrichting zal zodanig zijn dat de relatief slechte delen (nat, kleinschalig, ed) geextensiveerd raken ten opzichte van de relatief intensievere delen waarop productie geconcentreerd wordt. Er ontstaat juist een nieuwe functionele relatie ontstaat door op die extensievere delen de ruwvoederwinning te concentreren. Naast allerlei lijnvormige landschapselementen zullen dus ook vlakvormige elementen (laagten, perceelsgedeelten, overhoeken, enz) aan ontstaan met een eigen duurzaamheid als het om natuur gaat.

Van groot belang is de waterhuishouding binnen dit type bedrijf heel nauwkeurig in te stellen op een zo maximaal mogelijke invloed van het bodemwater, zodat dit neutraliserende (of bufferende) effecten heeft en bijdraagt tot de verspreiding van spore-elementen binnen het bedrijf.

4.5 Marktconform bedrijfstype

Er zijn van het **marktconforme bedrijf** tenminste twee varianten aan te geven, waarvan de volgende 2 in dit gebied relevant zijn.

Marktconform in engere zin

Deze marktconforme boerenbedrijven halen hun inkomen uit de markt (internationale, maar in toenemende mate ook nationaal en soms weer lokaal) binnen het stelsel van Europese regels gericht op de producent, de consument en de marktmechanismen. Veelal ligt de spil van de inkomensvorming bij de productie van een of meer landbouwproducten. In dit gebied is dat verbonden met de melkveehouderij (zuivel en vlees) en de akkerbouw, en bedrijven die daarnaast soms nog een agrarische neventak hebben of andere neveninkomsten (die geen relatie met landschap of milieu hebben). We noemen die groep de *marktconforme bedrijven in engere zin*.

Marktconform met beheerspakket

Een deel van de marktconforme bedrijven heeft via agrarisch natuurbeheer wezenlijke neveninkomsten. Deze bedrijven hebben een of meer percelen extensiever in gebruik op basis van een - meestal tijdelijke - overeenkomst met de overheid. Voor een nauw omschreven pakket aan maatregelen wordt een vergoeding gegeven op grond van behaalde resultaten. De ondernemer zowel de eigenaar/beheerder als de pachter zijn. Vaak wordt de overeenkomst weer verlengd.

Het systeem is **output-gericht** en de resultaten wordt gemeten in planten-, vogel- en allerlei diersoorten; het gaat niet in op de fysisch-geografische en historische condities en niet op maatregelen die de beheerder treft, en is dus **niet input-gericht**.

4.6 Overzicht bedrijfstypen

Hieronder wordt aan de hand van 5 criteria een schets gegeven van de bedrijfstypen, waardoor de relatie met de potenties in het veld helder wordt als deze typen concreet toegepast gaan worden. Bij "allocatie"¹⁹ zijn het de plekken waar het type (in deze studie) optimaal uit de verf komt.

Bij de toepassing op uiteindelijk planniveau wordt de "omgekeerde volgorde" van alloceren gehanteerd: de bedrijfstypen die het meest gebonden zijn aan bijzondere (water, milieu of landschap en natuur) omstandigheden eerst, tenslotte pas de typen waarvoor zulke aspecten niet van wezenlijk belang zijn. Hierdoor wordt voorkomen dat bijzondere kwaliteiten onnodig onder druk komen en mogelijk verloren dreigen te gaan, zonder dat de bedrijfseconomische gevolgen per definitie negatief zullen zijn.

De aanwezigheid van een "bedrijfsgradient" duidt erop dat percelen dicht bij het bedrijf intensiever in gebruik kunnen (en zullen) worden genomen dan percelen op afstand: in het gesloten systeem is zulk verschil inherent aan de beperktheid van de meststoffen, in het open systeem kan overal ruim voldoende meststof aangewend worden.

Wat de ruimtelijke structuur betreft zijn de gegeven afbeeldingen slechts schetsen die verbeelden wat er aan landschappelijke verschillen kan optreden. Het lijkt op een reeks waarin in de loop der tijd schaalvergroting en cultuurtechniek geleid heeft tot een rationeel en vereenvoudigd landschap.

¹⁹ allocatie = keuze van plek van maatregel, voorziening, bedrijf, enz.

Figuur....: Bedrijfstypen met korte karakteristiek aan de hand van enkele criteria.

Bedrijfstypen Boeren-voor-natuur				
Energiebalans	Gesloten bedrijfssysteem dat intrensiek duurzaam is		Open bedrijfssysteem dat niet intrensiek duurzaam is	
Relatie met gradienten	Afhankelijke van gradient in abiotisch systeem		Onafhankelijk van gradient in abiotisch systeem	
Wezenlijk kenmerk of bedrijfsniveau	Relatief grote omvang van permanent of periodiek water speelt wezenlijke rol	Water speelt een relatief beperkte rol	Met hoge actuele of potentiële landschappelijke waarde met sterke streek-eigen identiteit	Zonder of slechts met geringe actuele of potentiële landschappelijke waarde en zonder elementen met streekeigen identiteit
Allocatie	Beek en beekdal, de flanken deels, knooppunten ²⁰	Beekdalflanken en plateau deels	Beekdalflanken en plateau	Plateau
Bedrijfstype	Watergericht-bedrijfstype	Natuurgericht bedrijfstype	Landschapsgericht bedrijfstype	Marktconform bedrijfstype
				Met beheers pakket
				Zonder beheers pakket
Volgorde in uitwerking	Stap 1	Stap 2	Stap 3	Stap 4
Bedrijfsgradient	Aanwezig		Afwezig	
Ruimtelijke structuur				

²⁰ knooppunt = punt waar 2 of meer zijwatertjes in elkaar overgaan.

5 Ruimtelijke kansen

Hierna komt aan de orde welke ruimtelijke kansen er zijn om de methode van *boeren-voor-natuur* (incl. marktconforme bedrijven) hier te kunnen toepassen, lettend op de samenhang in de blauw-groen dooradering.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	<i>RUIMTELIJKE KANSEN</i>
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

5.1 Aangrijpingspunten in de groen-blaauwe dooradering

Er zijn een 7-tal aspecten die als aangrijpingspunt kunnen dienen om de beste plek voor de bedrijfstypen te vinden.

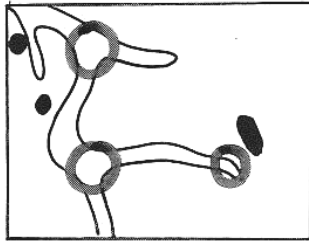
1 Plekken met periodieke wateroverlast en bergingspotentie

In potentie is een vlakke deel van het beekdal - die én relatief laag ligt én waar samenvloeiing met een zijbeek plaats vindt - geschikt om ruimte te bieden aan kortstondig teveel oppervlak-tewater.

In bovenstroomse en bosrijke gebieden, zoals hier, ontstaat zulke overlast in principe niet in de normale beheerssituatie, maar kunnen in extreem neerslagrijke situaties in gebieden met een beperkte infiltratiecapaciteit dat risico wel hebben. Tot dusverre zijn die extreme situaties nog niet bekend²¹.

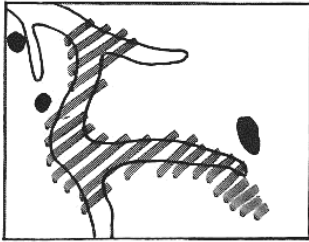
²¹ Overigens is het niet de bedoeling om de Drentse Aa slechts als een hydrologisch systeem te beschouwen waarin alleen allerlei hydrologische functies tot uitdrukking komen: het is een systeem dat vele functies in zich herbergt (landschap, cultuur, natuur, ed).

Potenties voor strategieën*

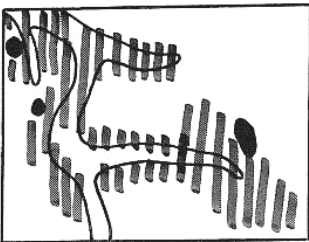
W

Watergericht, op knooppunten
in het stroomgedeelte

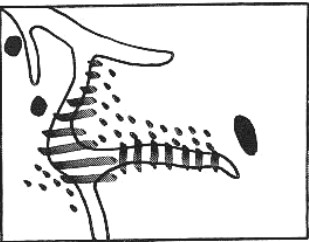
N

Natuurgericht, deeldalachtige
lagten, plekken met lowel

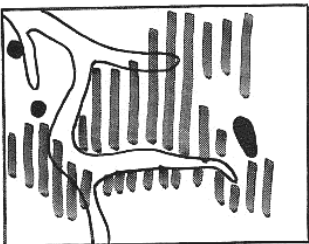
L

In klein-schalige gebied, nabij
de kleine kernen

M_c⁺

Marktconform met pakketten
agrarisch natuurbeheer (akker-
randen en hele grauwlandperceelen)

M_c

Marktconform

* in en nabij het projectgebied

2 Plekken met hoge grondwaterstand

Het beekdal heeft in het geheel een hogere grondwatertrap evenals de verspreide laagten aan de flanken in zijdelingse plateau's. Bij veel neerslag wordt de bergingscapaciteit snel benut waardoor er vaak kortstondig overlast ervaren wordt, nog versterkt doordat er soms akker-bouw is op van nature al erg vochtig-natte en dus slempgevoelige plekken²².

3 Plekken met kwel en bufferend grondwater

Het beekdal, de directe omgeving van de beek zelf en de andere terreindepressies hebben een relatief hoge grondwaterstand die voor een belangrijk deel de herkomst heeft via kwel, en die daardoor een groot bufferend vermogen heeft: verzuring heeft op die plekken weinig effect (door de "kalk"), eutrofiering blijft beperkt (door het ijzer) en bovendien zijn het plekken waar vaak bijzondere plantensoorten van afhankelijk zijn.

4 Hooggelegen terreindelen

Het beekdal is omgeven door wat hoger liggende terreingedeelten. Het verschil is vrij klein maar nabij de kleine kernen Amen en Grolloo wel duidelijk (effect van natuurlijke welving plus opgebracht esdek). In het open veld zijn het meest ze kleine welvingen als zandige kopjes; ingeval van leem- en humusarme profielen zijn ze erg uitspoelingsgevoelig.

5 Aanwezigheid (opgaande) landschapselementen

Opgaande landschapselementen liggen meestal als lijnvormige elementen temidden van per-celen die voor landbouwproductie in gebruik zijn. We treffen de boomrijke elementen met een hogere dichtheid aan bij de kleine kernen Amen en Grolloo en hun omgeving, aldaar ook in het beekdal. De beek zelve is natuurlijk ook een wezenlijk landschapselement.

6 Bedrijven op afstand van kavels

Veel bedrijven hebben kavels op grote tot zeer grote afstand van het bedrijf liggen. De kavels-op-afstand (veldkavels) zijn in een aantal gevallen extensiever in gebruik, bijvoorbeeld omdat ze een pakket agrarisch natuurbeheer hebben. De bedrijven liggen in of bij de kernen en op één lijn daartussen. In het algemeen geldt dat de veldkavels en achterste kavels extensiever gebruik kunnen worden, daar is in potentie de meeste ruimte voor landschapselementen of water. Dit beeld gaat vooral op voor de veehouderijbedrijven, in de akkerbouw speelt die ruimtelijke structuur veel minder of niet.

7 Lokaal landschap binnen regionale context

Een aantal ecologische²³ en fluviale²⁴ functies kunnen beter tot hun recht komen als bij de te treffende maatregelen rekening wordt gehouden met de plek waar dat

²² In dit stadium van de ideevorming merkt de begeleidingscommissie uitdrukkelijk op dat vernatting ten opzichte van de huidige situatie niet mag optreden en pas bespreekbaar is als het past in de bedrijfsopzet zoals die uiteindelijk voor dit gebied in samenspraak met belanghebbenden vormgegeven kan worden.

²³ ecologisch = betreft de relatie van organismen en hun omgeving

gebeurt en de ligging van overeenkomstige plekken in het omgeving: past de maatregel in het grote geheel en draagt het ertoe bij.

Bij ecologische maatregelen kan men denken aan het verbeteren van het landschap waardoor er meer samenhang gaat ontstaan tussen de lokale kleinschalige gebieden en de boom- of bosrijke omgeving, waaronder de boswachterijen; hierdoor wordt migratie bevordert maar neemt het oppervlak geschikt leefgebied ook toe. Bij fluviale maatregelen is het belangrijk dat ze integraal aan de beeklopen gekoppeld worden zodat de effecten op stroomgebiedschaal doorwerken.

Door maatregelen aan landschap en beeklopen wordt het Amerdiep weer méér één geheel met haar omgeving en kan de landschappelijke identiteit toenemen.

Inrichtingsmaatregelen

Tot dusverre blijven de inrichtingsmaatregelen en de hiermee gemoeide financiën buiten beeld. Hier is bewust voor gekozen om namelijk de weg vrij te hebben voor de meest principiële verkenning van de toekomst. Die punten komen pas aan de orde wanneer er meer duidelijkheid komt over de concretere plannen, nadat hierover uitgebreid met de streek is gesproken.

5.2 Kansen voor bedrijfstypen

Van de 5 onderscheiden typen wordt in de bijgaande figuur aangegeven waar, zonder nog rekening te houden met allerlei bestaande situaties, ze het meest op hun plek zijn. Ook wordt er geen rekening gehouden met eigendom, beheer, actueel grondgebruik of inrichting; recente planvorming speelt ook geen rol. Kortom, het is een *oogkleppen-schets*, die overigens wel belangrijk is omdat met deze informatie de bedrijfseconomische effecten in beeld gebracht kunnen worden.

Kavelconcentratie

Belangrijk uitgangspunt voor de toepassing van de bedrijfstypen is dat de bedrijfstypen optimaal is, dat wil zeggen dat alle kavels (eigendom en gebruik) geconcentreerd en aaneengesloten liggen. Dat geldt ook voor de veldkavels van eigenaren "buiten het blok", die hun gronden altijd op zeer grote afstand hebben liggen terwijl het tamelijk irrelevant is waar ze precies liggen. Dit betekent dat ook veldkavels geconcentreerd kunnen worden op plekken waar ze voor bestaande bedrijven niet van betekenis is.

Die optimale kavelconcentratie geldt overigens ook voor bedrijven waar andere doelstellingen nagestreefd worden, zoals voor natuur (in reservaten), voor de bosbouw en houtteelt (in de boswachterijen) en voor eventuele landgoederen.

²⁴ fluviaal, fluviale = wat het stroomgebied of dit bekenstelsel aangaat

W-bedrijven²⁵

Er zijn in het projectgebied 2 plekken voor de W-bedrijven indien men zou willen inspelen op de wens voor waterberging ingeval hevige neerslag steeds vaker zal gaan optreden. Het zijn knooppunten waar ruimte is voor steeds 1 bedrijf.

N-bedrijven

Geschikte plekken voor dit bedrijfstype vinden in het gehele beekdal en de overgangen naar de plateau's en inclusief de zone tussen boswachterijen en het beekdal. In deze gebieden zijn allerlei hoog-laag verschillen en afwisseling in bodem en waterhuishouding aanwezig die in de bedrijfsgradient tot expressie kan komen. Binnen de bedrijfsgebieden in het beekdal is het wenselijk om de effecten van water (korte inundatie en hoge grondwaterstanden) te maximaliseren: niet meer ontwateren en laten hermeanderen van de beek. Door deze allocatie ontstaat er ook ruimtelijke samenhang op regionaal niveau, iets wat met het huidige beleid niet realiseerbaar is.

L-bedrijven

De beste plekken voor L-bedrijven liggen in samenhang met beide kernen en waar aan beekdalflanken het brede beekdal overgaat in de plateau's (de voormalige heidevelden). De verscheidenheid in de ondergrond is een goed aangrijpingspunt voor de ondernemer om nieuwe elementen toe te voegen en de bestaande uit te breiden. Het karakteristieke, weidse midden van het Amerdiep dient overigens zoveel mogelijk behouden te blijven terwijl andere delen een grotere verdichting kunnen ondergaan, uiteraard bij voorkeur op een wijze die past bij het streekeigen karakter.

Mc-bedrijven-beheerspakket

Conform het vigerende natuurbeleid liggen goede kansen voor agrarisch natuurbeheer vooral in de beekdalachtige laagte. Het gaat hier om pakketten die *het gehele perceel* betreffen en die zowel botanisch als weidevogelbeheer aangaan. Door randenbeheer in zowel het beekdal als in een aangrenzende zone met akkerland kan de natuurwaarde aanzienlijk vergroot worden, hoewel ze anderzijds beperkt zal blijven omdat de waterhuishouding niet op de natuurdoelen afgestemd kan worden.

Mc-bedrijven-in engere zin

In feite kunnen overall marktconforme bedrijven blijven of ontwikkeld worden. De aard van de ondergrond laat toe dat, door allerlei maatregelen te treffen (cultuurtechnische, hydrologische, bemesting, ed), landbouwproductie voor de markt kan plaats vinden. Dat gebeurt nu, ook op wat minder geschikte plekken of op plekken die op grote tot zeer grote afstand tot het bedrijf liggen.

²⁵ de bedrijfstypen worden gemakshalve met een afkorting aangeduid: W voor watergericht, N voor natuurgericht, L voor landschapsgericht en Mc voor marktconform.

5.3 Samenhang en integratiemogelijkheden

Op grond van het voorgaande ligt het voor de hand om te onderzoeken welke effecten samengaan met de voorgestelde bedrijfstypen in de zones waar ze - theoretisch - het beste in passen.

Wat in deze fase al te constateren valt ten aanzien van de samenhang met andere zaken en mogelijkheden tot integratie is het volgende.

Samenhang

Met de toepassing van *boeren-voor-natuur* kan de ecologische, fluviale en landschappelijke samenhang sterk vergroot worden, juist omdat in deze bedrijfstypen door de bedrijfsvoering nieuwe kwaliteit kan worden gemaakt als automatisch product van de bedrijfsvoering. Bij de marktconforme bedrijfstypen is dat nog maar de vraag omdat het groen-blauwe ruimtebeslag juist een kostenfactor is en niet bijdraagt aan de (duurzame) inkomensvorming.

Integratie

In de bedrijfstypen *boeren-voor-natuur* is de mate van integratie groot: blauw-groene kwaliteit is het automatische "bijproduct" die ontstaat in de bedrijfsgradient. Omdat de rol van water in deze bedrijfstypen groot is (watergericht zeer groot, natuurgericht groot, landschaps-gericht als omvangrijk element belangrijk) kan de inrichting en het beheer zo worden gedaan dat ze de beste resultaten mogelijk maakt in termen van "modern waterbeheer". Ruimte voor water-functies past van nature bij die bedrijven. Bij de marktconforme past ze - zo stelt men in de gangbare praktijk - veel minder en wordt **meer water snel als schadelijk** ervaren.

Conclusie: optimale samenhang en integratie heeft grotere kansen bij bedrijfstypen *boeren-voor-natuur* mits goed aansluitend bij de structuur van de kleine kernen. Maar die kansen kunnen, omdat het gebied nu eigenlijk te klein is voor goede planvorming, alleen benut worden indien de directe omgeving van het huidige projectgebied bij de planvorming betrokken wordt, en waarbij rekening gehouden wordt met de mogelijkheden die er zijn om bij de verkaveling en toedelingen ook op regionale schaal gewerkt gaat worden (uitruil op afstand, ed.). Werken op die schaal, met die samenhang en mate van integratie komt uiteindelijk alle sectoren ten goede: landbouw, natuur, waterbeheer en cultuurhistorie.

Bij de uitwerking in scenario's wordt uitgegaan van een ruimere gebiedsopvatting, omdat hierdoor de beste kansen in beeld komen.

6 Bedrijfseconomische effecten

Aan de hand van een overzicht van bedrijfs(economische) effecten zal inzicht gegeven worden in de betekenis die deze methode heeft voor de bedrijvenstructuur in samenhang met de bijzondere gebiedskwaliteit die daarin een rol kan spelen.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSSEN
	6	<i>BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN</i>
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

6.1 Landbouwkundige wensen en kanttekeningen

Niveau bedrijfsinkomen

Voor, in bedrijfseconomisch opzicht, gezonde bedrijfssystemen is het wenselijk dat het bedrijfshoofd een gezinsinkomen kan verdienen dat op een maatschappelijke aanvaardbaar niveau ligt. Het inkomen moet, ook over een lange periode bezien, kunnen concurreren met dat in andere sectoren en op basis daarvan is € 40.000,- voor een volledige dagtaak als uitgangspunt genomen. Bij zo'n inkomen is er voldoende perspectief om het bedrijf te kunnen overdragen aan de volgende generatie. Voor mogelijkheden om het bedrijf verder te kunnen ontwikkelen is het verder gewenst dat op termijn het bedrijf zou kunnen groeien als daartoe de wens bestaat. Dit betekent dat er voldoende kritische massa (deelnemende bedrijven / mogelijkheden om grond in de regeling te brengen) moet bestaan. Een andere nadrukkelijke wens die vanuit landbouwkundig perspectief naar voren komt betreft de periode van transitie.

Begeleiding in de transitie

Bij dit proces is een intensieve begeleiding noodzakelijk, zeker voor de bedrijven die als eerste het aandurven om een nieuw systeem op te zetten. Daarnaast moeten de risico's van mislukkingen en problemen onderweg worden afgedekt. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat een ander soort koe gezocht moet worden bij het nieuwe bedrijfssysteem. Daarbij kan het wenselijk zijn om meerdere rassen uit te proberen

(desnoods in verschillende pilot-projecten). De risico's en de eventuele kosten daarvan mogen niet op de schouders van de eerste deelnemers terecht komen.

Overheid koopt voor de boer

De suggestie is gedaan dat de overheid gronden zou moeten gaan kopen van boeren voor boeren, waardoor zij hierop bijvoorbeeld natuur- of landschapsbeheer kunnen gaan uitoefenen tegen vergoeding volgens SAN. De financiële effecten hiervan komen hierna kort aan de orde, want op deze plek moet worden opgemerkt dat zo'n constructie op voorhand grote nadelen heeft: er wordt toch gekocht van boeren terwijl die nu juist moeten blijven boeren (al dan niet met nodige aanpassingen); er zijn geen middelen voor de aankoop omdat het een niet-begrensd gebied binnen de EHS betreft waartoe ook niet op middellange termijn door de rijks- en provinciale overheid aankoopgeld beschikbaar komt.

6.2 Uitgangspunten en risico's

Melkveebedrijven die een structureel overschot hebben kunnen dat momenteel het beste verleen. Op die manier kan het gemiddelde melkveebedrijf in dit gebied met een overtollig quotum van 150.000 kg bij overschakeling naar een watergericht of een natuurgericht bedrijfssysteem jaarlijks €4.000 bijverdienen (bij een leaseprijs²⁶ van 16 eurocent per kg). In de modelberekening is hiermee geen rekening gehouden, omdat de meeste boeren en beleids mensen nu uitgaan van de verwachting dat het quotumstelsel binnen afzienbare tijd zal worden afgeschaft.

Verder zijn er uiteraard risico's verbonden aan beleggingsconstructies. In de opzet van Boeren voor Natuur is uitgegaan van een lange termijn rendement op beleggingen van 10%. Hiervan wordt echter slechts 5% uitgekeerd aan de boer. Met de rest wordt het basisbedrag in het fonds opgehoogd voor inflatiecorrecties en als buffer voor jaren met tegenvallende rendementen. Bij de start van het fonds zou de overheid kunnen overwegen om al een buffer mee te geven in de vorm van een renteloze lening.

6.3 Effecten voor bedrijfstypen

W-bedrijven en N-bedrijven

In principe zijn de acht melkveebedrijven potentieel (als kandidaat) geschikt voor een omvorming naar een natuurgericht, of zelfs naar een watergericht bedrijf. Deze bedrijven hebben voldoende oppervlakte en ook voldoende quotum om na de omvorming het nieuwe systeem duurzaam in stand te kunnen houden. Uitgangspunt daarbij is wel dat de bedrijven een evenwichtige verdeling van hogere en lagere, c.q. rijkere en armere gronden krijgen toebedeeld in de nieuwe bedrijfssituatie. Voor de

²⁶ Leaseprijs: in de doorrekening is het (ver)leasen van melk niet opgenomen. Indien men dat zou doen, bijvoorbeeld in de fase dat het quotumstelsel nog gehanteerd wordt, dan kunnen de bedrijfsinkomsten aanzienlijk hoger uitvallen.

overige bedrijven liggen er in principe kansen in het op het landschap gerichte deel van het plan.

Voor het gemiddelde melkveebedrijf van 45 ha en zo'n 50 koeien op dit moment is een gezinsinkomen van rond €45.000 haalbaar met een watergericht of natuurgericht bedrijfssysteem. Daarbij stoot dit bedrijf 40% van het huidige quotum af en gaat de landbouwkundige productie terug naar ruim 200.000 kg quotum op ruim 40 hectare grasland en voedergewassen, dat is 5000 kg melk per ha. Het bedrijf heeft dan nog 40 koeien (één per hectare grasland en voedergewas. De gehele oppervlakte cultuurgrond, met uitzondering van 4 ha landschappelijke elementen, wordt in dit systeem benut voor de melkveehouderij. De overheid stort voor 40 hectare een bedrag van €20.000 in een fonds, het netto rendement van dit fonds bedraagt €1000 per hectare per jaar. Voor vier hectare landschappelijke elementen wordt een hoger bedrag, namelijk de grondprijs ter plekke (hier gesteld op ruim €27.000 per hectare), in het fonds gestort. Ongeveer de helft van het grondgebruik van deze bedrijven kan uit graslanden bestaan. Het bedrijf heeft ook veel bouwland nodig om in eigen krachtvoerbehoefte te kunnen voorzien.

Op vergelijkbare wijze is een wat kleiner melkveebedrijf van 30 hectare met 150.000 kg quotum doorgerekend, met in de uitgangssituatie 180.000 kg quotum. Voor dit bedrijf rolt er een inkomen uit van circa €26.000, geen vetpot, maar waarschijnlijk wel een hoger inkomen dan het huidige.

L-bedrijven

Naast de reeds genoemde melkveehouderijen ligt in het dal van het Amerdiep nog een zelfde aantal veehouderijen waar de melkveetak inmiddels is gesaneerd, maar die nog wel wat mestvee aanhouden. Het zijn zonder uitzondering kleine bedrijven (minder dan 15 ha) die in de toekomst hoogstwaarschijnlijk niet als hoofdberoeps landbouwbedrijf kunnen blijven voortbestaan. Als nevenbedrijf kan een aantal echter wel verder, omdat het houden van mestvee of het onderhouden van grasland ook met een geringe inzet van vaste productiefactoren (van met name arbeid en werktuigen) wel mogelijk is. Voor deze bedrijven kan het dan heel aantrekkelijk zijn om als landschapgericht bedrijf verder te gaan. Het rendement van een hectare landschap volgens de systematiek van Boeren voor Natuur (zie hoofdstuk 4) is namelijk aanzienlijk hoger dan dat van een hectare grasland met mestvee.

Mc-bedrijven

De akkerbouwbedrijven in het gebied zijn marktconforme bedrijven met een dusdanige omvang dat zij als duurzaam kunnen worden betiteld.

6.4 Vergelijking van de bedrijfstypen

Een vraag die veel wordt gesteld in het kader van 'boeren voor natuur' is hoe het toch mogelijk is (zou zijn) dat bedrijven meer kunnen verdienen met een veel lagere agrarische productie in combinatie met een vergoeding die is gebaseerd op het

programma beheer (weliswaar op de duurderde pakketten, maar toch). De onderstaande figuur gaat daar in het kort op in.

De figuur laat ontwikkelingsmogelijkheden zien voor een gemiddeld melkveehouderijbedrijf in Nederland. In het Drentse zijn ook legio bedrijven te vinden met kenmerken die hier op voor wat betreft de bedrijfseconomische basis op hoofdlijnen bij aansluiten. Zo'n bedrijf zou zich bijvoorbeeld kunnen ontwikkelen door quotum bij te huren of te pachten. De figuur laat zien dat hierdoor de opbrengsten toenemen, maar ook de kosten. In eerste instantie daalt hierdoor in de meeste gevallen in gezinsinkomen (slechts in uitzonderlijke gevallen, waarbij er op een of andere manier een reeds bestaande overcapaciteit ten gelde kan worden gemaakt zal het inkomen direct stijgen). Een inkomensstijging zal vervolgens moeten komen uit een (geleidelijke) productiviteitsverbetering (lagere kosten door efficiëntere inzet van productiemiddelen, stijging van de melkproductie per koe). De mogelijkheden hiertoe zijn natuurlijk niet ongelimiteerd. In de figuur is alvast rekening gehouden met een stijging van de melkproductie per koe van 7500 kg naar 8000 kg en 9000 kg. Dat leidt dan uiteindelijk tot een gevoelige daling van de kostprijs en een toename van het inkomen. Er zijn veel landbouwers die deze kaart (proberen te) spelen.

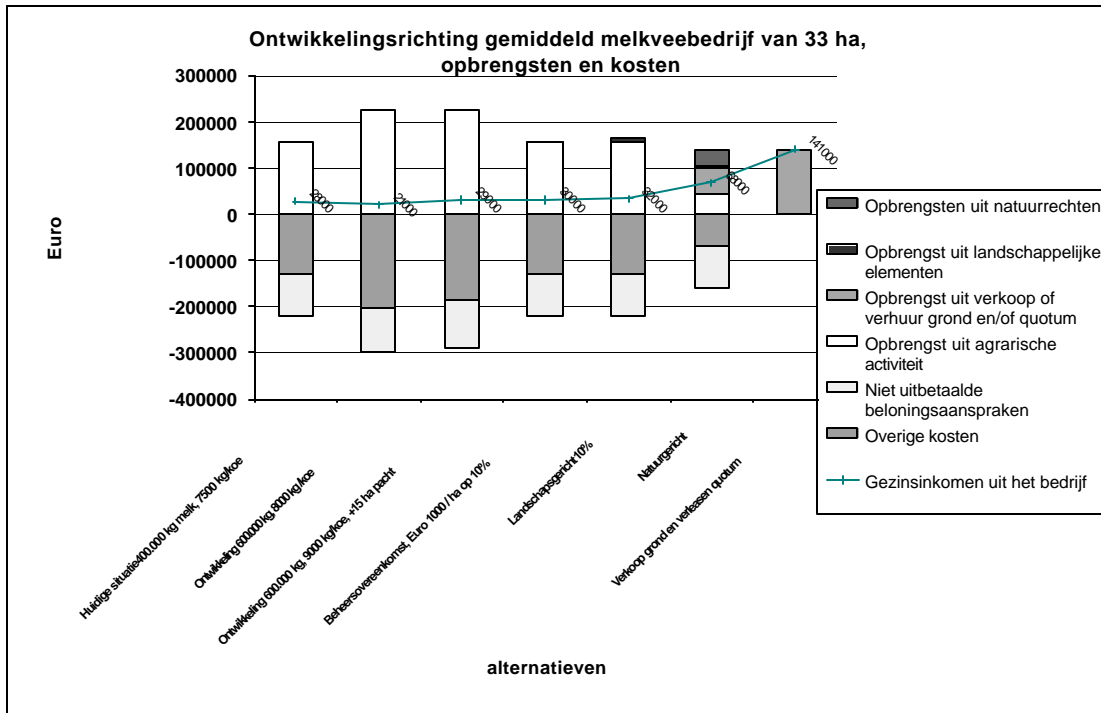
Een alternatieve ontwikkeling is die waarbij men binnen de bestaande bedrijfsvoering aanpassingen verricht die zoveel mogelijk tegemoet komen aan de maatschappelijke wensen met betrekking tot bijvoorbeeld natuur en landschap (verbreding). Hier worden als het ware twee (of meer) kaarten uitgespeeld en dat heeft dan vaak ook een direct positieve uitwerking op het resultaat, zij het dat het meestal om een beperkt effect gaat. Dat heeft, voor zover het om vormen van beheerslandbouw gaat, weer van alles te maken met 'die andere kaart' die ook gespeeld wordt. Die legt namelijk forse beperkingen op aan de mate waarin beheerslandbouw 'inpasbaar' is binnen die bedrijfsvoering. Het voer dat van beheerspercelen komt is vaak van mindere kwaliteit en kan niet aan de 'hoogproductieve' koeien worden gegeven. Dit beperkt dus de omvang waarin beheerslandbouw kan worden ingepast (binnen hoogproductieve systemen) en nodigt de boer ook niet uit om de vaste kosten te verlagen.

Een laatste optie die voor velen aantrekkelijk lijkt is een omschakeling naar intensievere vormen van (niet dierlijke) landbouw (hier niet verder uitgewerkt) of de beëindiging van het bedrijf. Vooral dat laatste biedt zich bij de huidige grondprijzen voor een aantal ondernemers aan als een aantrekkelijk alternatief. Er blijkt namelijk momenteel een groot gat te gapen tussen de 'agrarische waarde' van de grond en de marktprijs. In boeren voor natuur wordt van deze 'hefboom' gebruik gemaakt om andere 'aantrekkelijke' alternatieven uit te werken. Essentiële elementen uit die constructie zijn:

- De omschakeling naar mede op de natuur (of zoals in het geval van Amerdiep - water) gerichte bedrijfsvoering is niet beperkt tot een (klein) deel van het bedrijf, maar betreft het hele bedrijf. Hierdoor kan ook het hele bedrijf profiteren van de vergoeding uit SAN²⁷,

²⁷ SAN = subsidieregeling agrarisch natuurbeheer.

- Er is nog steeds een aantrekkelijk rendement op het quotum dat niet voor het eigen bedrijf wordt benut.

7 Tussenbalans, Fase 1

In de tussenbalans wordt aangegeven wat op dit moment goede en aantrekkelijke opties, scenario's, zijn om extern over te communiceren. Het zijn bewust geen dichtgetimmerde planvoorstellen, maar juist ideeën die de discussie bevorderen en die argumenten helder maakt in samenhang tot de voorgestelde opties. Die nieuwe informatie zal zorgvuldig in fase 2 worden doorvertaald.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDRAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

7.1 Aanbevelingen: de scenario's

Allerlei aspecten zijn bij de planvorming van groot belang en dienen in de scenario's expliciet aan de orde te komen. Hierdoor wordt veroorzaakt dat over die punten duidelijk nagedacht wordt en gediscussieerd wordt. Het gaat immers bij de verdere meningsvorming om de argumenten (feiten, meningen, ideeën en gevoelens) die later bij besluitvorming ook een rol kunnen spelen. Scenario's zijn hier goed voor, omdat ze in het midden laten waaraan de voorkeur wordt gegeven en terwijl ze wel een beeld tonen dat logisch in elkaar past en consistent is.

Pas aan het eind van de rit, nadat alle commentaar er op - na de externe communicatie - bekend is, wordt de uitkomst doorvertaald in fase 2.

De wezenlijke aspecten, waarover de discussie moet gaan (en waarvan de argumenten pro-contra in beeld moeten komen) zijn in het onderstaande blok opgenomen.

Bedrijfsstructuur: kavelconcentratie, ontsluiting, fysieke homogeniteit;

Bedrijfsvoering: bemesting, ontwatering, productiebelemmeringen of multifunctionaliteit productie, gesloten of open bedrijfssysteem, mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer op percelen of randen, landschapsbeheer;

Waterbeheer: veerkrachtigheid beekstelsysteem, toepassingsmogelijkheid WATERNOOD, voortzetting huidig beekbeheer/-inrichting, maximale drooglegging/drainage, maximale waterstanden;

Natuur en landschap: natuurlijkheid, cultuurhistorisch landschap, gepland landschap, spontaan boeren-landschap, natuurbeheer, perspectief weidevogels, plek voor bos of bosontwikkeling;

Eigendom en beheer: rol voor boeren, rol voor institutie (SBB), eigendom en/of (erf)pacht, contractvormen i.v.m. juridische duurzaamheid.

Mede aan de hand van bovenstaande aspecten worden een drietal scenario's opgesteld en van elk scenario wordt een ruimtelijke schets gemaakt.

DE SCENARIO'S

Scenario 1 VRIJE MARKT

In dit scenario zijn 75% van de agrarische bedrijven gericht op de markt op basis van de huidige landbouwpolitiek en heeft 25% van de boeren heeft een middelzwaar pakket agrarisch natuurbeheer afgesloten (op totaal 50 hectare in het beekdal). De bedrijven hebben geen overeenkomsten met SBB afgesloten om een of andere vorm van natuurbeheer uit te voeren. Voor de landschapselementen ontvangen ze geen enkele vorm van subsidie of vergoeding. De beekinrichting is afgestemd op de productiefunctie en het beheer ervan wordt door het waterschap uitgevoerd.

Scenario 2 MIX

In het scenario *MIX* is 25% van de bedrijven natuurgericht en 25% landschapsgericht. De overige 50% is marktconform. In totaal is op 25% van het oppervlak een middelzwaar pakket agrarisch natuurbeheer van toepassing. De beek is volgens het WATERNOOD-principe²⁸ ingericht en het beheer wordt op contractbasis uitgevoerd door de aanliggende grondgebruikers. Het landschap is formeel vormgegeven en gefixeerd.

Scenario 3 PALET BOEREN-VOOR-NATUUR

Dit scenario omvat 1 watergericht bedrijf (30 ha), het gehele beekdaloppervlak valt binnen natuurgerichte bedrijven (ieder bedrijf is gemiddeld 30 ha) en 50% van de bedrijven zijn landschapsgericht. De beek is ingericht om de maximale veerkracht te verkrijgen, waarbij het beheer een integraal onderdeel is van het agrarische bedrijf. Het landschap is het spontane product van de bedrijfsvoering en heeft veel overeenkomst met het historische landschap.

²⁸ WATERNOOD = werkwijze in modern waterbeheer om functies en grond- en oppervlakte-waterbeheer te optimaliseren, in 1998 ontwikkeld door Projectgroep WATERNOOD (Unie van Waterschappen en Dienst Landelijk Gebied).

De scenario's zullen hierna op een aantal punten geevalueerd worden (beleid en sterkte/zwakte) en die gegevens zijn van groot belang voor de externe communicatie. Het helpt discussie te verdiepen en nieuwe argumenten te genereren.

7.2 Beleidsbalans

Er zijn zowel sectorale als facetmatige aspecten die bij de beleidsbalans aan de orde komen en die wat betreft de evaluatie voortkomen uit het vigerende beleid en de planning. Immers het huidige beleid (zie hoofdstuk 3) geeft het kader en de basis op grond waarvan de scenario's getoetst kunnen worden. De manier van toetsen is eenvoudig gehouden en is geheel kwalitatief.

Men bedenke uitdrukkelijk dat het scenario's zijn, waarbij de bedrijfsstructuur (ligging van de kavels bij het bedrijf) ideaal is voorgesteld!

In de onderstaande tabel is de waardering in beeld gebracht.

Beleidsbalans		SCENARIO		
criteria		1 MARKT	2 MIX	3 PALET
sectoraal	Landbouw	0	+	+
	Natuur	-	0/+	++
	Landschap	-/ 0	0	++
	Cultuurhistorie	-/ 0	++	+
facetmatig	Ruimtelijke ordening	0	0	0/+
	Milieu (nutrienten)	-/ 0	0	+
	Water	-	++	++
	Verkeer/vervoer	0	0	0
	Werkgelegenheid	0	0/+	+
	Kleine kernen	-/ 0	+	+
<i>eindbalans</i>		<i>Enigszins negatief tot overwegend neutraal</i>	<i>Overwegend neutraal tot positief</i>	<i>Neutraal tot duidelijk positief</i>

Toelichting waardering: ++ = erg positief, + = positief, 0 = neutraal, - = negatief, -- = erg negatief.

Bij werkgelegenheid dient men zich te realiseren dat in het scenario MARKT door groot-schalig werken de omvang van de factor arbeid afneemt terwijl die in PALET naar verhouding toeneemt. De effecten op de kleine kernen is in beeld gebracht om aan te geven dat het toekomstperspectief voor het platteland rond de kernen wel degelijk effect heeft op het perspectief van die kernen; leefbaarheid en aantrekkelijk toekomstperspectief speelt een grote rol, en dus de motivatie om in duurzaamheid te investeren.

De scenario's scoren verschillend als gevolg van verschillen in sectorale en facetmatige waardering. De verschillen zijn overigens betrekkelijk.

Het totaalbeeld komt op het volgende neer:

- voortgaan op de huidige manier (MARKT) levert weinig op, vergroot het toekomstperspectief niet - in tegendeel - op veel beleidsterreinen wordt een geen vooruitgang geboekt.
- inzetten een combinatie levert op een aantal beleidsterreinen duidelijk winst op, maar voor andere maakt het niet veel uit. Omdat het aandeel "huidig landbouw voortzetten" groot is, is het risico van tegenvallende sectorale resultaten in de toekomst wel erg groot..
- inzetten op het PALET scoort overwegend positief.

Hierna (par. 7.3) komen opvallende sterke en zwakke punten uit de scenario's aan de orde.

7.3 Sterke en zwakke punten

De waardering van de scenario's is duidelijk. Maar aan alle opties kleven voor- en nadelen of hebben sterke en zwakke punten. Hier komen de belangrijkste aan bod, waarbij het duidelijk is dat deze punten een duidelijk subjectieve kant hebben.

Financierbaarheid, duurzaamheid en rendement

Er is nog geen instrument dat de *boeren-voor-natuur* opties financierbaar maakt. Hiervoor moet - indien er geen bijzondere status aan dit project gegeven kan worden - gewacht worden op Haagse en vooral Brusselse toestemming.

Er van uitgaande dat het *boeren-voor-natuur*-systeem wel operationeel is heeft het grote voordelen op het vlak van duurzaamheid en rendement.

Door de trend in het huidige landbouw-politieke stelsel komt het autonome perspectief erg onder druk te staan.

Verhouding overheid en particulier

In het MARKT-scenario is de overheid direct en indirect duidelijk aanwezig, terwijl ze in de andere opties een grotere afstand inneemt en de particulier een grotere rol kan spelen in het beheer en inrichting van het buitengebied.

Transparantie en controleerbaarheid

In principe is geen van de scenario's meer of minder transparant en controleerbaar. De neiging om in MARKT (en in mindere mate in MIX) minutieus te controleren is relatief groot omdat de controle gericht is op de output (zie hierna).

Sturingsprincipe

In zowel MARKT als MIX is overheid en openbaar bestuur sterk outputgericht in allerlei regulatie. Hierdoor is er automatisch de neiging tot steeds verfijnder technieken en regelbaarheid tot op detailniveau. In PALET gaat het vooral om inputgerichte sturing om condities mogelijk te maken en die de ondernemer (boer, beheerder, enz) in staat stelt productie te behalen die daaraan inherent is.

Planvorming

Allerlei planvorming kan ingeval van PALET gemakkelijker verlopen omdat productie-belemmerende factoren in de huidige situatie in dat scenario juist een positieve betekenis hebben. Percelen met actuele productierisico's/-beperkingen worden dan beter uitruikbaar of toedeelbaar. Hierbij moeten we wel realiseren dat het nog steeds om een theoretisch perspectief gaat.

Bij MARKT en MIX blijft de beperkte ruil- en toedeelbaarheid een lastig punt bij de planvorming omdat men "slechte landbouwgrond" in traditionele bedrijven te grote beperkingen met zich brengen.

Bedrijfsvoering en -risico's

Een sterk punt van PALET is dat "slechte productieomstandigheden" prima passen in de extensieve bedrijfsvoering en dat risico's (soms te nat of anders weer te droog) goed kunnen worden opgevangen binnen de variatie binnen het bedrijf. Een zwak punt van dit scenario is evenwel dat omschakelende agrariers niet of nog niet de benodigde kennis en inzichten hebben om daar voldoende op te kunnen inspelen. Sterk is overigens ook dat met minder middelen per saldo toch een goed bedrijfsresultaat behaald kan worden.

Sterke punten van MARKT en MIX zijn gelegen in het rationele en logistieke opzet, maar de kwetsbaarheid zit vooral aan het steeds internationale marktmechanisme en dalende prijzen.

Belangen

In de scenario's MARKT en MIX blijft een relatief groot belangencontrast voortbestaan tussen bedrijven die zoveel mogelijk willen produceren en diegenen die de zorg voor natuur, landschap, milieu en water willen vormgeven. Dat is dus meer dan alleen het contrast tussen landbouw versus natuur. In MIX is dit verschil al weer minder, maar hier zit een behoorlijke dosis opportunisme bij.

In PALET kan het contrast in principe weggenomen zijn omdat de verschillende groen-blauwe kwaliteiten in een ander landbouwsysteem geïntegreerd worden.

Maatschappelijk draagvlak

Huidige trend in maatschappelijke opvatting staat positief tegenover de zorg voor groen-blauw, zeker als dat op enigerlei wijze ook nog in de bedrijfsvoering verweven is. Men waardeert - al dan niet vrijwillige - maatregelen die de boer neemt, ook los van het gegeven af hij daar apart voor beloond wordt. Sterker nog, boeren worden door de buitenwacht negatief beoordeeld indien deze geen maatregelen treft terwijl er nota bene een beloning/vergoeding/ subsidie tegenover staat. De verwachting is dat boeren-in-natuurbeheer (contractvorm met bijvoorbeeld SBB) of *boeren-voor-natuur* (bedrijfsmatig) hoog scoren als het gaat om de maatschappelijke waardering.

Werkgelegenheid

Een relatief zwak punt van MARKT en MIX is de blijvende afname in de werkgelegenheid die direct en indirect met de huidige landbouw samenhangt. In vergelijking met de bedrijvigheden in PALET is er een relatief grote vraag naar arbeid en ook naar veelsoortiger arbeid. Immers in de bedrijfstypen *boeren-voor-natuur* is er tamelijk veel werk met natuur, landschap, water, ed, goed passend bij de arbeidsfilm op zulke bedrijven. Door samenwerking tussen zulke bedrijven of met loonbedrijven kan dit op zijn beurt weer optimaler en efficiënter worden uitgevoerd.

Milieu- en water

Op het vlak van milieu- en waterbeleid wordt in PALET veel meer bereikt dan dat met enige regelgeving bereikt zal kunnen worden. Het bemestingsniveau is integraal lager dan in MARKT en MIX, dus de milieulast ook: dat werkt door in grond- en oppervlaktewater. De functie van water in de bedrijfstypen in PALET is heel anders (meer water is goed), waardoor de aard en functie van de beek ook integraal beter kan worden dan in MARKT en MIX.

7.4 Communicatiefase

De voorlopige balans is opgemaakt. Er is veel inzicht in de betekenis van allerlei bedrijfstypen die hier ontwikkeld zouden kunnen worden, en de pro's en contra's daarvan. We weten dat per bedrijfstype en op streekniveau in de vorm van 3 scenario's. We kunnen overzien wat het voor de verschillende beleidssectoren en -facetten kan betekenen en we kennen inmiddels vele sterke en zwakke punten van de ideeën. Bagage genoeg om mee naar buiten te treden.

Door de begeleidingscommissie zal met deze informatie contact zoeken met de betrokkenen en belanghebbenden in de streek. De commissie is zich ervan bewust dat zij aan hen nog niet het gehele verhaal kan laten zien. Zo ontbreekt de financiële paragraaf en zijn de beelden erg schetsmatig.

Hierin schuilt een groot dilemma: de commissie kon eerst meer uitwerken en dan de streek ingaan of, en hiervoor koos zij, de onzekerheden voor lief nemen en de streek in deze vroege fase erbij betrekken. Immers het betreft hun toekomst en hun argumenten, ideeën en gevoelens zijn aan de orde.

Hiertoe zal zij een informatieve stuk (tekst met kaartbeelden van o.a. de scenario's) aan betrokkenen toezenden, wijzend op de omissies. Het stuk zal tijdens de bespreking met hen toegelicht worden waarna eenieder zijn of haar mening hierop kan geven. Er belangrijk is na te gaan welke argumenten pro en contra bij betrokkenen spelen.

De uitkomst van speelt een wezenlijk rol bij het bepalen van de vervolgstappen. Mocht het zo zijn dat men vindt dat een verdere doorvertaling van de ideeën zinvol is dan zal fase 2 in gang gezet worden. Die zal dan uitmonden in een concretere uitwerking van het meest aantrekkelijke scenario. Aspecten als effecten op het landbouwkundig gebruik, natuurwaarden en op de grondwaterstand. Pas na fase 2 wordt aan de hand van gesprekken met grondeigenaren en op basis van grondruil bekeken in hoeverre realisatie van dat scenario tot de mogelijkheden behoort.

Uitdrukkelijk dient men zich te realiseren dat het niet automatisch om één van de drie eerdere scenario's, MARKT, MIX of PALET, hoeft te gaan maar het zal zeer waarschijnlijk een nieuw scenario is op basis van bestaande en nieuwe inzichten.

8 Externe communicatie

De externe communicatie heeft tal van suggesties opgeleverd. Hiervan worden de best bruikbare en wezenlijke bijdragen gesignaleerd en geselecteerd om in de vervolgfase een rol te spelen bij de planvorming. Ze zullen kort toegelicht worden.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	<i>EXTERNE COMMUNICATIE</i>
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

8.1 De voorlichtingsavond

Aanwezigen: er zijn in totaal 51 personen op de bijeenkomst, waaronder 37 geïnteresseerde ondernemers (agrariers), 6 personen van zijde van de begeleidingsgroep en 8 overigen (waaronder 3 van Alterra)²⁹. Verslag opgemaakt door Alterra.

8.1.1 Vooraf

Medio december 2002 hebben de agrariers langs het Amerdiep een uitnodiging gekregen van de provincie Drenthe, namens de begeleidingsgroep Amerdiep. Medio januari hebben dezelfde van Alterra een brochure gekregen over het project Amerdiep. In deze brochure werd het doel van de bijeenkomst en de agenda daarvan uiteengezet. De lezer werd uitgebreid geïnformeerd over de projectaanpak en -resultaten. Er werd onderstreept dat hier een experiment opgezet zou kunnen worden, maar dat er natuurlijk nog veel vragen open staan. Bij de brochure werd tevens een brochure "Boeren voor natuur" gevoegd, zodat de lezer al goed op de hoogte kon zijn van de soort oplossing.

Er waren te voren geen negatieve of positieve signalen uit het gebied gekomen, bijvoorbeeld naar aanleiding van beide brochures, noch naar aanleiding van zaken die

²⁹ In het hoofdrapport zal in de bijlage een aanwezigheidslijst opgenomen worden.

in dit gebied of directe omgeving voor de landbouwers van grote betekenis zouden kunnen zijn geweest op de houding van de genodigden.

8.1.2 Opening

De heer **R. van Veen** (Provincie Drenthe en voorzitter van de werkgroep) opende de bijeenkomst met de navolgende tekst:

"Welkom

Namens de begeleidingsgroep Amerdiep heet ik u van harte welkom op deze informatiebijeenkomst. Mijn naam is Rinke van Veen en ik werk bij de Provincie Drenthe bij de afdeling Ruimte en Water. Ik ben voorzitter van de begeleidingsgroep en daarnaast lid van een bredere werkgroep die uiteindelijk het resultaat van deze studie zal beoordelen.

In die werkgroep hebben zitting de landinrichtingscommissie (dhr. Touwen), het Waterschap Hunze en Aa's, de provincie Drenthe, staatsbosbeheer en een vertegenwoordiger namens de landbouwers (dhr. Koekoek) in het gebied, de Dienst Landelijk Gebied en de Gemeente Aa en Hunze

Ik wil in een paar woorden de aanleiding van het project beschrijven en geef na een paar huishoudelijke mededelingen het woord dan aan de medewerkers van het bureau Alterra, die ik hierbij even aan u wil voorstellen, de heren Stortelder, Corporaal en Schrijver.

Aanleiding

Bij de kavelruilcommissie Drentse Aa hebben twee jaar geleden een aantal boeren aangegeven uit dit gebied te willen ruilen. Probleem daarbij is dat er niet direct belang bij anderen is om naar dit gebied toe te ruilen. Aankoop door landbouwers buiten het gebied ligt ook niet direct voor de hand, gezien de lage ligging, grondsoort en planologische functie. Het gebied is "beheersgebied" in kader van programma Beheer, waardoor aankopen niet in de rede liggen. Ook verbetering van productieomstandigheden is niet aan de orde vanwege de functies van het gebied.

Aan de andere kant heeft SBB de wens geuit om ook in de bovenlopen van de Drentse Aa natuurontwikkeling na te streven om zo tot systeemherstel in het gehele watersysteem te komen.

Dit heeft de provincie er toe doen besluiten om Alterra opdracht te geven om een aantal ontwikkelingsscenario's uit te werken met als doel een duurzaam gebruik van de beschikbare gronden door agrarische bedrijven en een verbetering van de natuurkwaliteit. Overigens worden de kosten van dit onderzoek betaald uit het budget van het Overlegorgaan van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa. Dit Overlegorgaan is van mening dat de resultaten van dit project mogelijk ook een oplossing kan betekenen voor problemen elders in het nationaal Landschap Drentsche Aa.

De eerste oriënterende fase van dit onderzoek is inmiddels afgerond en wordt straks toegelicht door Alterra. Deze bijeenkomst wordt gebruikt om aan de ene kant u van informatie te voorzien. Aan de andere kant willen we op basis van uw kennis in de tweede fase komen tot een meer gedetailleerdere uitwerking".

XXXXXXXXXX

Aangegeven werd dat men vooral na de pauze gelegenheid kreeg om vragen te stellen, eerst zou men uitgebreid geïnformeerd worden.

Voor geen van de aanwezigen was er aanleiding om te reageren.

8.1.3 Wat is "boeren voor natuur" ?

Door de heer **Stortelder** (Alterra), eerste auteur van de methode van *boeren-voor-natuur*, werd op een bondige en uitnodigende manier verteld wat voor methode het is, hoe ze is ontstaan en voor welke situaties het een oplossing zou kunnen zijn. De aanwezigen waren met twee tevoren toegezonden brochures al behoorlijk op de hoogte gebracht.

Er werd gepeild in hoeverre aanwezigen het "Programma Beheer" (PB) kenden of wie er op enigerlei wijze er bijvoorbeeld door beheersovereenkomsten gebruik van maakte: Bij de aanwezigen gaf dit geen reactie³⁰.

Verder kwam er van geen van de aanwezigen een reactie over het verhaal, maar dat lag waarschijnlijk niet aan de inhoud of performance maar aan het gegeven dat pas na de pauze er gelegenheid was tot stellen van vragen.

8.1.4 Toelichting op het project

Door de heer **Corporaal**, projectleider Amerdiep (Alterra), werd het project Amerdiep naar aanpak en inhoud toegelicht. Heel wezenlijk is het dat het een project is dat door de "land-bouw en natuur" samen wordt gedragen en dat onderzocht wordt wat *boeren-voor-natuur* hier kan betekenen.

De huidige situatie werd kort gekenschetst als een oud boeren-landschap in de bovenloop van de Drentsche Aa, met versnipperd eigendom (ondanks de ruilverkaveling van enkele decennia geleden), nabij uitgestrekte bossen; de beek is niet meer natuurlijk en veel boerderijen liggen buiten de dorpjes Amen en Grolloo, gronden in het beekdal liggen grotendeels op grote afstand van het bedrijf. De onderzoekers hebben een bijzonder landschap getroffen waarin men zuinig is op de bedrijfssituatie, natuur en landschap, en de waterhuishouding.

³⁰ Er zijn overigens wel enkele agrariërs die er hier aan meewerken.

Het projectgebied is formeel 220 ha groot, maar er is een veel ruimer gebied omheen bij betrokken.

Aan de hand van drie scenario's is onderzocht welke perspectieven er voor landbouw, natuur, landschap en water zijn. De scenario's MARKT, MIX en PALET³¹ hebben ieder een andere combinatie aan bedrijfstypen conform *boeren-voor-natuur* en scoren dientengevolge verschillend op beleidsmatige criteria en ten aanzien van kosten. De kosten-baten-verhouding van PALET was het gunstigst (meest *boeren-voor-natuur*), MIX is relatief duur, terwijl MARKT negatiever tot neutraal scoorde.

Voor de werkgroep betekende deze uitkomst: er zijn goede mogelijkheden, maar dan moet de streek er ook voor voelen, en dan moet de streek er dus nauw bij betrokken zijn. Men moet klein, voorzichtig en doordacht beginnen.

Er werd verwezen naar de (achterzijde van de) brochure waar een paar voor de handliggende vragen waren gesteld inzake kwesties van: *duurzaamheid, rendement, financierbaarheid, rol ondernemer, waterproblemen, bedrijfsvoering na de veranderingen, risico's en vorm van een contract of overeenkomst.*

Het verhaal werd afgerond met de vraag om na de pauze hierop in te gaan.

Er waren gedurende de toelichting nog geen vragen of opmerkingen.

8.2 Reacties uit de zaal

Na de pauze kwamen er 18 vragen en opmerkingen uit de zaal. Deze zijn hierna zo volledig mogelijk opgenomen (inclusief het antwoord).

Opmerking: Vr = vraag, Ant = antwoord.

1 Vr: Omstreeks 1959 hebben de toenmalige boeren langs het Amerdiep gezorgd dat de waterhuishouding voor de landbouw goed was en dat moet zo blijven. Er zijn toen veel kosten gemaakt. En als ik jullie plannen goed zie dan moeten er allemaal meanders komen en dat willen we niet, dat geeft alleen maar overlast. Ook vanuit het gebied Holmers-Halkenbroek komt straks meer water als de natuurontwikkeling is uitgevoerd. Wat is eigenlijk het belang van het waterschap hierbij ?

Ant: **Van Veen**, de plannen waar u op doelt - scenario MIX en PALET, zijn puur theoretisch en de waterhuishoudkundige veranderingen worden eerst op (on)gewenste effecten bekeken voor er iets besloten wordt. In Holmers-Halkenbroeken wordt momenteel natuurontwikkelingsproject uitgevoerd en onderzocht wordt in hoeverre dit leidt tot ongewenste waterhuishoudkundige neveneffecten³².

³¹ Deze zijn kort toegelicht in de brochure en uitgebreid in het hoofdrapport.

³² Opdracht van het Waterschap Hunze en Aa's aan DLV.

Waterschap, Nijhof: van zijde van het waterschap wordt opgemerkt dat overlast nu heel veel met extreme neerslag te maken had; het Rijk heeft inmiddels wel een andere visie dan destijds; landbouw en natuur staan nu veel dicht bij elkaar; langs het bos worden nu werken gerealiseerd om daar overlast verder in te perken. Er wordt op dit moment onderzoek uitgevoerd naar ongewenste vernattingseffecten vanuit het gebied Holmers-Halkenbroek. Zonodig worden maatregelen getroffen.

Koekoek merkt op dat hij heel nauwlettend veranderingen in de waterhuishouding in de gaten zal houden, zeker als ze ten nadele van de landbouw uitpakken; dan stapt hij uit het project.

Corporaal voegt er aan toe dat men toendertijd een eensluidende mening had over de waterhuishouding, maar dat er tegenwoordig vaak uiteenlopende wensen zijn: het ene bedrijf vindt het (veel) te nat, terwijl zijn buurman daar nagenoeg geen problemen mee heeft; men moet daar ook als burensamen naar een oplossing willen zoeken.

2 Vr: Het is toch niet de bedoeling om het Nationaal Park Brink- en Esdorpen (NP) "stiekum" uit te breiden met dit gebied.

Ant: **Van Veen**, neen dat is zeker niet het geval, de weg van Assen naar Gieten vormt de zuidgrens.

3 Vr: Wordt het toch niet gewerkt aan een uitbreiding van het NP.

Ant: **Koekoek**, neen; In het BIO-plan³³ staat overigens vermeld dat wellicht na 2-4 jaar tijd er de mogelijkheid is om ook dit gebied er aan toe te voegen.

4 Vr: Vragensteller roert de kwestie van NP en uitbreiding daarvan nogmaals aan.

Ant: **Folkertsma** (secretaris Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap), over twee jaar wordt de huidige begrenzing geevalueerd. Als er gebieden buiten de begrenzing zijn die enthousiast zijn geworden om deel uit te maken van het beek- en esdorpenlandschap kan worden overwogen de grens te verleggen.

5 Vr: Er wordt opgemerkt dat in de inleiding gesproken wordt over ruim 120 ha, maar klopt die oppervlakte wel ?

Ant: **Koekoek**, neen dat gebied is veel groter, niet 120 maar 220 hectare; maar let wel, dit is het eigenlijke studiegebied, terwijl er natuurlijk in een veel groter gebied gekeken wordt.

³³ BIO-plan = beheer-, inrichtings- en ontwikkelingsplan nationaal park

6 Vr: U spreekt van een te vullen Fonds, wie doet dat dan, is dat het waterschap en gaan dan straks de lasten omhoog ?

Ant: Het **waterschap (Nijhof)** antwoord in eerste instantie door te melden dat deze plannen niet tot verhoging van de waterschapslasten zullen leiden, maar op veel langere termijn, als er meer van dit soort zaken komen, misschien wel.

Stortelder meldt hierover: in voorkomende gevallen, waar we inmiddels ervaring mee opdoen, zijn LNV, waterschappen en anderen er nauw bij betrokken. Wil je scoren met zo'n project dan moet je voorop lopen (niet geschoten is nooit raak.....). Als voorbeeld wijst hij op project Twickel (tegen de Twentse steden aan) waar naast bovengenoemde partijen ook de provincie Overijssel behoorlijk in de buidel tast en wellicht ook de recreatie niet achterblijft. Minister Veerman heeft daar gezegd dat hij bereid is met 40% mee te willen doen als de anderen de eerste stap willen zetten.

7 Vr: Opgemerkt wordt dat het om de toekomst van de landbouw gaat, die het hele platteland raakt, en dat er goed naar alternatieven gekeken moet worden en dat men daar goed voor moet zorgen. Als je niks doet dan gaat alles achteruit.

Ant: Instemmende reactie. **Corporaal** voegt er aan toe dat we hier naar een mogelijk om experimenteel, via boeren voor natuur, te zoeken naar oplossingen waar de streek wat aan heeft. Het gaat niet om een "Wageningse, academische oplossing" die opgedrongen wordt, de keuze is aan u; wellicht dat er meer mogelijkheden gevonden kunnen worden.

8 Vr: Dat met die resultaten, hoe zit dat eigenlijk, en omdat ik er niet met m'n hele bedrijf in lig, hoe moet dat dan ? En zo'n biologisch bedrijf geeft veel te weinig inkomsten.

Ant: **Stortelder** antwoordt dat het hier niet om biologisch (dynamisch) bedrijf gaat, maar in dat geval om een natuurgericht bedrijf. De resultaten, zoals wij die nu in het algemeen kunnen laten zien, zijn duidelijk en aantrekkelijk.

9 Vr: Destijds met de ruilverkaveling zijn er van die plantsingels gekomen voor Staatsbosbeheer en die zouden eens per 25 jaar (bedoeld werd 5 jaar) afgezet worden. Daar is niks van gekomen. Laten ze eerst maar eens die singels aan de boer terug doen.

Ant: **Stortelder** antwoordt dat hij begrijpt hoe de situatie zit, maar het gaat er vooral om dat de boeren zelf op hun eigen grond landschapselementen willen aanleggen, waarvoor de regeling dan gaat gelden; de SBB-singels zouden dan in onderlinge overeenkomst tussen SBB en de boer er bij betrokken kunnen worden.

10 Vr: Eigenlijk zou men dus een kavelruil moeten uitvoeren om de gronden op de goede plek te krijgen.

Ant: **Corporaal** zegt, ook nog in verwijzing aan vraagsteller 8, dat het niet de bedoeling is het gehele bedrijf in het beekdal (laag en nat) moet liggen, maar zo dat er hoge, middelhoge en lagere stukken zijn; het fysieke bedrijfsrisico³⁴ wordt dan dus gespreid. Het betekent ook dat je dus grond moet ruilen om optimale bedrijfssituatie te krijgen.

11 Vr: Wie geeft eigenlijk de inkomensgarantie voor dit systeem.

Ant: **Stortelder** zegt dat het huidige Programma Beheer nu in principe per 6 jaar verlengd kan worden, waarbij men afhankelijk blijft van de nationale overheid en "Brussel", en die geven geen garantie voor de *eeuwigheid*. Met het nieuwe systeem daarentegen is men onafhankelijk van de overheid en gaat het om een eenmalige betaling in het fonds, dat verder loopt tot in lengte van jaren.

12 Vr: Hoe zit het met het eventuele risico, wie garandeert die 5% uitkering ?

Ant: **Stortelder** vertelt dat er een veilige beleggingsbasis is gekozen waarmee enerzijds de inflatie kan worden gecorrigeerd en anderzijds een buffer wordt ingebouwd. Bovendien, als men elk risico wil vermijden, zijn er nu al banken die het risico willen verzekeren. Dan nog blijft er per saldo een aantrekkelijk rendement over.

13 Vr: Hoe zit dat dan met de grondprijs van nu over 20-30 jaar (doelend op de methode van berekenen) en is dat een netto-rendement dat u berekent.

Ant: **Stortelder**, met de grondprijs houden we natuurlijk goed rekening mee. Met onze methode van berekenen komt er een gegarandeerd rendement uit. Wij komen op 5%, maar dat is vóór-belasting, wat gebruikelijk is, omdat de belastingdruk per bedrijf kan verschillen.

14 Vr: U ging in uw berekening uit van inkomsten op een natuurgericht bedrijf van € 43000 op basis van alleen het fonds, kan daar meer bij komen ?

Ant: **Stortelder**, daar boven op kan de ondernemer meer verdienen, immers er is naast inkomsten uit het fonds ook een blijvende, hoewel lagere, landbouwproductie; in het landschapsgerichte bedrijf ligt het inkomen uit het fonds lager, maar uit de productie weer hoger. Bovendien kunnen er ook uit andere zaken inkomsten komen, maar dat is de uitdaging voor de ondernemer.

³⁴ Als er binnen 1 bedrijf verschillende grondsoorten bovendien op verschillende hoogten liggen, kan er ongeacht de aard van een jaar, extreem nat of juist heel erg droog, altijd op een groot deel van het bedrijf geboerd worden.

15 Vr: Het lijkt mij nog niet zo gek, maar het zijn wel algemene uitkomsten; wat heb ik daaraan ?

Ant: **Corporaal** zegt dat alleen per afzonderlijk bedrijf goed bezien kan worden hoe het uitpakt, immers is het van groot belang om de toekomst door de bril van de ondernemer zelf te bekijken, zijn bedrijfssituatie is doorslaggevend.

16 Vr: Moet ik eigenlijk wel zoveel hectaren voor het landschap afstaan, want u zegt dat van de 40 ha er 4 ha (= 10%) landschapselement moet worden. Ik heb een veel kleiner oppervlak, nl 18 ha. Hoe zit dat dan ?

Ant: **Stortelder** zegt: In uw huidige bedrijf zit ook niet alles "onder de koe", u heeft ook wel stroken of hoeken waar u minder mee doet of kunt. Daar kunt u dan op inspelen en in gezamenlijk overleg is daar wel een praktische oplossing voor te vinden.

17 Vr: Iemand merkt op: In Waterland financiert de gemeente Amsterdam mee in het landschap aldaar (om het in stand te houden); daar heb je ook wat aan.

Ant: **Van Veen**, uw opmerking wordt in verdere verloop van het project meegenomen.

18 Vr: (Van Veen stelt voor om de vergadering af te ronden en geeft gelegenheid voor de laatste vraag). Hoe zit het eigenlijk planologisch, kan dat uitbreiden met bos(stroken)³⁵ wel, het gaat hier toch om ons boeren-landschap ?

Ant: **Van Veen** verwacht geen grote problemen omdat de ontwikkeling allemaal kleinschalig en geleidelijk van karakter zullen zijn, die per definitie passen in de praktijk van het boerenbedrijf.

XXXXXXXXXX

Afrondend vat **Corporaal** een paar zaken samen: u laat zien dat u erg betrokken bent bij uw omgeving, het gaat immers om uw toekomst, die zorg kunnen we delen, maar kunnen we en zullen we niet vanuit Wageningen "opleggen": het is uw eigen zaak. We kunnen ons voorstellen dat er veel op u is afgekomen en dat u juist heel veel vragen nog niet hebt kunnen stellen, vooral waar het de praktijk, de bedrijfsvoering, de omschakeling, enz betreft. Denk daar gerust over na, wij zijn nog niet weg en zijn er om met u verder te denken. Als u vragen heeft, of denkt "laat ze eens uitrekenen wat dat voor mij betekent", neem dan gerust contact op met ons. U kunt dat via Koekoek doen, via Van Veen, maar u kunt ons hierna natuurlijk ook vragen. Er is een formulier dat u kunt invullen wat u wilt.

³⁵ Vlg. de Landinrichtingscommissie bleek dit tenminste niet zo maar overal te kunnen.

Graag geef ik het woord aan de voorzitter om de vergadering officieel te beëindigen.

XXXXXXXXXX

Van Veen dankt de aanwezigen voor hun belangstelling en onderstreept nog eens het vrijwillige karakter van hetgeen beoogd wordt. Hij hoopt ook dat er onder de aanwezigen serieuze belangstelling is voor een of meer experimenten waar de provincie Drenthe zich dan voor wil gaan inzetten. Fase 2 van het project Amerdiep, uitwerking van enkele pilots op bedrijfsniveau, zal voor 1 mei worden afgerond. De realisatie zal pas in het daarop volgende traject aan de orde zijn.

8.3 Geïnteresseerden

Naar aanleiding van de verstrekte informatie waren er direct 5 ondernemers, waarna er die serieus geïnteresseerd bleken in een vervolgesprek; hier zijn er later nog 4 bijgekomen. Zij gaven aan dat ze voor hun bedrijfssituatie wel een beter beeld wilden krijgen van allerlei de mogelijkheden en de effecten.

Hun bedrijven liggen verspreid door het gebied en hebben zowel interesse in een natuur- als landschapsgericht bedrijfstype. Met de werkgroep zal worden overlegd op welke wijze er op hun verzoek gereageerd zal worden. Hen is toegezegd dat ze zeer spoedig verdere reactie krijgen.

8.4 Peiling van sfeer

De zaal was geschikt voor het bovengenoemde gezelschap. De sfeer was goed terwijl er toch heel duidelijk zakelijk op de materie werd ingegaan. De ondernemers kregen goede informatie en er was nimmer een voortdurende of -slepde kwestie die tot negatieve reacties uitgroeide, in tegendeel. De bijeenkomst heeft een belangrijke toegevoegde waarde in het totaalproces, naar twee kanten: naar de streek zelve en vanuit de streek naar de werkgroep toe.

Programma Beheer had wat positiever "neergezet" kunnen worden zo bleek uit opmerkingen van betrokkenen.

Naar verhouding kwamen er aan het einde van de bijeenkomst veel positieve reacties en verzoeken om een vervolg. In de korte nagesprekken was de vragende partij erg positief in zijn opmerkingen.

Er bleven overigens vrij veel financiële zaken onbeantwoord, zo bleek bij de nazit. Maar die hadden voor een deel betrekking op uitkomsten op bedrijfsniveau. Deze vragenstellers zitten vooral in de vervolgfase.

In de volgende stap zal aangegeven worden welke toevoegingen deze voorlichting met zich bracht op het project zoals dat tot dusverre al was gepland.

9 Wezenlijke bijdragen signaleren

In dit hoofdstuk wordt aangegeven welke suggesties gedaan zijn en hoe ze zullen worden doorvertaald zijn in het vervolg. Het betreft hier suggesties van zowel diegenen die op de voorlichting aanwezig waren als vanuit de begeleidingsgroep naar aanleiding van deze bijeenkomst.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDRAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

9.1 Opmerkingen en suggesties afzonderlijk

In de onderstaande tabel zijn opmerkingen en suggesties opgenomen die voor fase 2 en het vervolg als wezenlijk worden beschouwd. Ze zijn ontleend aan de voorgaande fase van het rapport en aan de voorlichtingsbijeenkomst.

RUBRIEK	OPMERKING, SUGGESTIE
Doel	Het gaat om duurzame landbouw en verbetering van de natuurkwaliteit
Aankoop	Hier kan geen grond aangekocht worden
Programma beheer	Enkelen hebben er hier ervaring mee; wellicht dat er meer belangstelling is.
Grondruil	Men wil wel uit het gebied geruild worden, maar er niet naar toe Men wil verscheidenheid aan gronden in geval van n-gericht bedrijf i.v.m. spreiding bedrijfsrisico's
Stroomgebied	SBB wil systeemherstel in de bovenloop realiseren. Het waterschap is voorzichtig bezig zich te heroriënteren
Soort aanpak	De plannen moeten voorzichtig, doordacht en kleinschalig opgepakt worden; het moet een praktisch en juist geen academisch verhaal worden

Model	De uitkomst hier zal model staan voor de eventuele aanpak in het Nationaal Park
Duurzaamheid en inkomenspositie	Men wil wel eens zien hoe die duurzaamheid gegarandeerd kan worden voor individuele bedrijven waarbij de inkomenspositie sterk blijft.
Fonds	Men denkt aan een regionaal fonds waarin ook regionale partners deelnemen; hieronder kan zowel gemeente, waterschap, provincie als rijk zitten; een fonds is los van de (rijks)overheid, heeft een veilige beleggings-basis, geeft voldoende rendement.
Neven inkomen	Hoewel landbouwproductie afneemt zal het toch een wezenlijk onderdeel in het inkomen blijven vorm, in het l-gerichte meer dan in het n-gerichte.
Rol ondernemer	De boer-ondernemer moet open staan voor allerlei inkomensvormen die zich met de "plek kunnen verenigen".
Waterprobleem	Mag geen overlast veroorzaken; men moet samen aan oplossingen willen werken
Nieuwe bedrijfsvoering	Men wil geen BD-gedrijf, maar l- of n-gericht is bespreekbaar
Grondgebonden en niet-grondgebonden bedrijfstvormen	Hoe passen niet-grondgebonden bedrijven in het Alterra-model (varkens, pluimvee, ed)
Contractkwesties	Inzichtelijke contracten zijn wenselijk
Grens Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap	Over 2-4 jaar is uitbreiding mogelijk mits er enthousiasme in het gebied zelf is om zulks te doen
Landschap	Idee dat men zelf landschap kan bepalen spreekt aan; singels van SBB zou men wel terugwillen (bilateraal tussen SBB en boer oplossen)
Planniveau	Huidig planniveau is te abstract; men moet toe naar individueel maatwerk
Planologie	Het moet vroegtijdig duidelijk zijn wat men planologisch wel/niet kan (bijv. i.v.m. bosaanleg, landschappelijke beplantingen, enz)
Bossen	Er is belangstelling om een deel van het productieareal (bijvoorbeeld akkerland) om te zetten in bos
Interesse in beheer SBB	Is er interesse om beheer van SBB-elementen of -percelen over te nemen op contractbasis en tegen redelijke vergoeding
Nutrientenhuishouding	Is er met de bedrijven door waterschap te praten over aanwending van nutrienten (meststoffen) zonder dat dit leidt tot belasting van het watersysteem (grond- en oppervlaktewater, beek, ed)

9.2 Samenhang in gemaakte opmerkingen

Samenhang in de voorgaande opsomming van aspecten mag verwacht worden in de gesprekken met de ondernemers. Voor hen immers is de duurzaamheid van het bedrijf, de wijze van bedrijfsvoering en de inkomenspositie heel wezenlijk. Als op dat vlak perspectief geboden kan worden is het naar verwachting bespreekbaar om het, op basis van het huidige bedrijf, over andere vormen van ondernemen te hebben, in het bijzonder over landschaps- en natuurgerichte.

Verwacht wordt dat gunstige uitkomsten van die ontwikkeling in eerste instantie vergeleken wordt met het huidige bedrijf. Als dat aantrekkelijk is dan mag men verwachten dat de ondernemer ook open staat voor een invulling die ruimte biedt voor concrete ideeën voor het landschap en de beekinrichting, eventueel bijpachten van grond van SBB, ed. Allerlei andere zaken zullen pas daarna zinvol bespreekbaar zijn.

Heel belangrijk lijkt op voorhand de mogelijkheid van grondruil. Immers het bedrijfsdoel is veelal gebaat bij een hoge mate van kavelconcentratie. Afhankelijk van de aard van het bedrijfstype zal men dan willen streven naar grotere fysieke variatie om het bedrijfsrisico te spreiden of juist streven naar een zekere homogeniteit.

Ook wanneer men geheel andere doeleinden zou nastreven is het instrument van kavelruil wezenlijk.

9.3 Vervolggesprekken in de streek

Met 10 ondernemers zijn vervolggesprekken gevoerd. Vanwege het persoonlijke karakter daarvan zijn de wezenlijke kenmerken van de bedrijven in zeer algemene bewoordingen weergegeven. Uitgebreidere verslagen zijn wel aan de geïnterviewden toegezonden.

9.3.1 Bedrijven in kengetallen

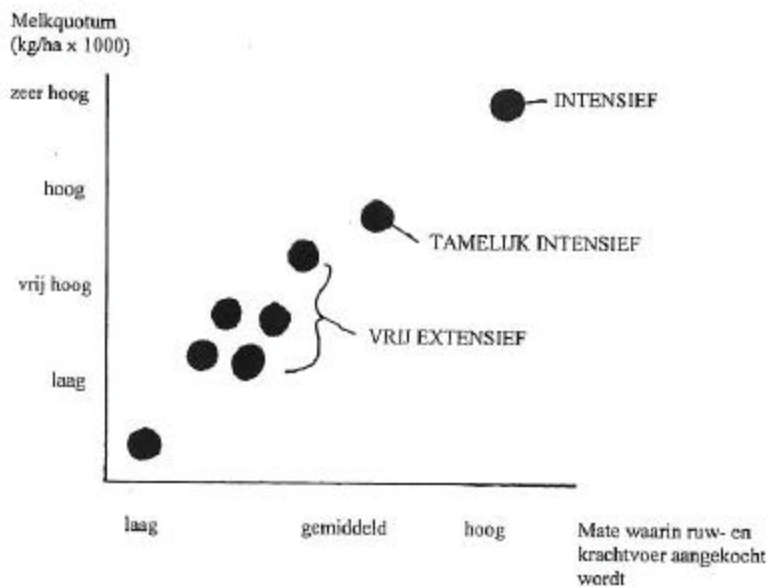
De ondernemingen kunnen globaal gekenschetst worden als goed functionerende bedrijven waarvan de bedrijfshoofden zich actief op de omgeving en toekomst oriënteren.

De bedrijven zijn gemiddeld 51.7 ha groot, exclusief de 6 ha die zij er gemiddeld bijpachten. De individuele grootte varieert van 25 tot 112.5 ha. De melkveehouderijbedrijven hebben een gemiddeld melkquotum van 500.000 kg; sommigen leasen hier nog een klein deel melk bij. Gemiddeld hebben de betreffende ondernemers een quotum van 9600 kg/ha. De gemiddelde produktie in tonnds/ha/jaar varieert uiteraard, afhankelijk van grondsoort, ontwateringsdiepte en bemestingstoestand.

Naar schatting hebben de, in deze fase, deelnemende ondernemers zo'n 40% van de gronden in het beekdal in eigendom en gebruik. Voor 3 bedrijven geldt dat zij de beekdalgronden dicht bij hun bedrijf hebben liggen, voor de anderen liggen die gronden op vrij grote tot grote afstand, tot op ruim 5 km van het bedrijf zelfs.

9.3.2 Uitgangsposities voor ontwikkelingen

In de bijgaande figuur is een overzicht gegeven hoe de verschillende bedrijven zijn te positioneren ten opzichte van het "projectgemiddelde" en hoe we ze kunnen strategisch kunnen kwalificeren. Hierbij zijn 2 variabele criteria gehanteerd: op de x-as de mate van eigen ruw-/krachtvoervoorziening (verhouding hoeveelheid zelf-verbouwd voer t.o.v. aangekocht voer) en op de y-as het melkquotum per hectare. Voor de vergelijking zijn 7 bedrijven opgenomen omdat 2 buiten de groep vallen, een akkerbouwer die naar bos wil en een andere ondernemer die te kennen gaf niet meer te willen mee-experimenteren. Ivonne

Figuur 12: Intensiteit van de geïnterviewde (melk)veehouderijbedrijven

De 8 bedrijven kunnen we in 3 groepjes van bedrijven rangschikken: I relatief extensieve, II, tamelijk intensieve en III intensieve. De meest extensieve hebben te kennen gegeven het meest te voelen voor zowel het L- als N-gerichte bedrijf, de intensieve alleen voor L-gericht, terwijl de meest intensieve slechts uitbreiding van zijn bedrijf wenst.

Hoewel er bij de keuze van de ondernemer veel meer zaken een rol spelen dan deze criteria, is het wel een relatief eenvoudige vuistregel.

De stap die de extensieve ondernemers zouden moeten maken naar het gesloten N-gerichte type is relatief gemakkelijk en is vooral mentaal veel laagdrempeliger dan die voor de intensievere. Enkele van de extensievere hebben hun gedachten al wel eens laten gaan naar biologisch-dynamische³⁶ landbouw, maar prijsonzekerheden en productievoorwaarden bleken doorslaggevend negatief te werken.

De ondernemers die op zich bereid zijn mee te denken over natuurgerichte vormen van land-bouw vragen zich wel af of een gesloten bedrijfssysteem in dit gebied wel haalbaar is. Diverse ondernemers hebben aangegeven dat er op veel van de gronden hier "niets" groeit zonder toe-voer van kunstmeststoffen. Tekenend is wat dat betreft de situatie van een zoogkoeienhouder die veel land (meer dan de helft van het bedrijf) van SBB in gebruik heeft. Zijn huidige vee-bezetting is laag, met circa 1 gve/ha komt de dichtheid overeen met hún ideeën over *Boeren voor Natuur*. Toch voert deze ondernemer gerekend³⁷ over het hele bedrijf (naast de grond van SBB heeft hij gronden die gangbaar worden beheerd) nog tussen 35 en 50 kg N per ha aan. Ook de fosfaat en kalibemesting ligt in die orde.

Dit betekent dat bij de ontwikkeling van een natuurgerichte bedrijfsvoering in deze streek goed gekeken moet worden naar het toekomstig producerend vermogen van hun gronden in het gebied. Op zichzelf zijn laagproductieve gronden in een gesloten kringloop geen pro-bleem. Technisch gezien is een voertekort altijd op te lossen door de veedichtheid verder naar beneden te brengen, desnoods tot een halve grootvee-eenheid per ha. Om een bepaald productieniveau te handhaven heb je dan simpelweg meer grond nodig. Een belangrijke consequentie is echter wel dat de benodigde arbeidsinput per kg eindproduct (melk en/of vlees) daarbij toeneemt, maar ook dat er per hectare gerekend minder mest beschikbaar komt wat cruciaal is: een punt van aandacht dus !

Naast gronden waarop volgens de boeren hier niet veel groeit hebben we ook te maken met relatief rijke grond, langs en in het beekdal, die dan misschien wel vruchtbaar is, maar waar het gras niet goed geoogst kan worden op het moment dat dit zou moeten. In het voorjaar is er vaak sprake van wateroverlast. Percelen langs de beek kunnen periodiek zo nat worden dat ze moeilijk bereikbaar zijn voor de huidige machines³⁸. Naast het maaien zijn er soms bovendien risico's bij het drogen van het gewas.

Al met al zijn er nog diverse aandachtspunten die om nadere studie vragen, waar het dus zinvol lijkt om eerst om te experimenteren. Boeren in de streek hebben een grote behoefte aan een functionerend voorbeeld in de praktijk waarnaar ze zouden kunnen kijken. Als dat er is, staat in principe niets verdere ontwikkeling niets in de weg

³⁶ Hier wordt vooral bedoeld op het biologisch bedrijf, en niet op het "dynamische" deel vlg Steiner et al.

³⁷ Berekend op basis van aangeleverd overzicht eigen mest, compost, BIO-1 en BIO-2, SKAL-meststoffen ed.

³⁸ In de toekomst zouden hier, bij voldoende vraag, gezamenlijk machines ingezet kunnen worden; nu ook werkt men al in "werktuigenverenigingen" samen.

9.4 Wensen en suggesties van de ondernemers

9.4.1 Landschap

Volgens het principe van "de slechtste grond is de beste" kunnen op alle bedrijven, die landschapsgericht willen worden met maximaal 10% van hun grond, plekken aangewezen worden waar de ondernemer landschapselementen voorziet. Men hecht over het algemeen aan ruimte voor een goed overzicht over de gronden. De nieuwe elementen worden zo gepositioneerd dat ze de algemene bewerkbaarheid niet te zeer in de weg staan.

De aard van de elementen varieert van plek tot plek, maar speelt logischerwijs in op de aard van de ondergrond. De lage plekken zijn vanwege de late datum en hoge risico's van bewerkbaarheid goed te benutten. Binnen het bedrijf moeten de nieuwe elementen niet voor veel overlast zorgen, maar ook niet - bijvoorbeeld door schaduw - voor de burens. In het beekdal zijn aangrijpingspunten vooral te vinden in de omgeving van de beek en waar vermoedelijk oude beeklopen in de ondergrond zitten; droge delen worden niet als element aangewezen.

In totaal geven 6 bedrijven te kennen een deel van hun bedrijf hier toe te willen inrichten waarbij een oppervlak van 33.75 ha aan nieuwe landschapselementen wordt toegevoegd aan het huidige landschap. Eén bedrijf aangrenzend aan het projectgebied wil een nieuw bos van ruim 50 ha realiseren. Eén bedrijf wil zijn huidige zoogkoeienbedrijf voortzetten, maar wil wel voor een kleiner deel als N-gericht aan de slag.

Men mag verwachten dat er op termijn meer gegadigden mogelijkheden zien om mee te doen aan deze vorm van landschapsontwikkeling.

9.4.2 Natuur

Vier, relatief extensieve bedrijven zien grote voordelen in een ontwikkeling naar natuurge-richt bedrijf. De bedrijfsopzet, -voering en resultaten spreken hen zeer aan. De transformatie dient naar hun opvatting een geruime periode moeten omvatten. De duurzaamheid volgens het principe van het fonds biedt de ondernemers goede perspectieven om voortdurend nieuwe ontwikkelingen mogelijk te maken, immers in dit bedrijfstype luistert het vakmanschap evenzeer heel erg nauw: met name vanwege het gesloten karakter is het te bereiken evenwicht tussen het producerend vermogen van de grond en de aanwending daarvan op het bedrijf een grote uitdaging.

De aard van de productie en het ruimtelijke patroon biedt goede garanties voor ontwikkeling van nieuwe natuurwaarden vanwege de lage tot zeer lage milieubelasting. Op termijn zal zich binnen het bedrijf een "vaste bedrijfsgradient" kunnen ontwikkelen van relatief intensief nabij de bedrijfsgebouwen en op de drogere delen tot zeer extensief (niet meer bemest) op afstand, in deze situatie veelal

in het beekdal. De natuurlijke productie zal hier relatief minder afnemen omdat deze gronden vochtiger en voedselrijker zijn.

De 4 bedrijven hebben enkele 10-tallen hectaren grond in het beekdal liggen.

In totaal geven deze bedrijven, met een gezamenlijk oppervlak van 230 ha (incl. het landschapsdeel) te kennen hun bedrijf wel naar een natuurgericht bedrijf te willen omvormen.

9.4.3 Waterhuishouding en beekinrichting

Alle bedrijven onderkennen dat er verschillende invalshoeken zijn hoe met de waterhuis-houding en beekbeheer om te gaan.

De landbouwkundige wensen prevaleren voor de ondernemers die weinig met "het groen" op hebben: zij hebben duidelijke voorstellen om de verstuwung van de beek en het peilbeheer geheel voor de landbouw te optimaliseren. Daartegenover staat de houding dat er wel plek is voor wat meer natuur bij de beek best kan op een bedrijfstype die een open houding heeft jegens landschap en natuur. In de toekomstige waterhuishouding zou in principe wel enige "vernatuurlijking" kunnen worden doorgevoerd en vormgegeven mits de bewerkbaarheid van de niet-landschapsdelen van het beekdal maar niet te zeer verslechterd. In de meest-natuurgerichte opvatting speelt meer invloed van het beekregiem de bedrijfsvoering goed in de kaart en is dus wenselijk.

Vanwege de door-elkaar-ligging is verandering van de waterhuishouding en beekinrichting in het gehele beekdal niet op korte termijn te realiseren. Verandering kunnen wel doorgevoerd worden in overleg met de ondernemers die l- en n-gericht bedrijf willen worden. Met deze groep kunnen de plannen op perceelsniveau concreet uitgewerkt worden. Overigens speelt hierbij de uitkomst van een tweede project in deze regio, waarbij vernatting/overlast vanuit de zuidelijke boswachterijen nog in studie is.

9.4.4 Pacht van Staatsbosbeheer en beheersovereenkomsten

Drie ondernemers geven aan dat ze nu ongeveer 50 ha pachten (5-jarig contract) en zo'n 80 ha (24-jarig contract) van Staatsbosbeheer; de gronden mogen niet bemest worden. Ze benutten deze gronden voor ruwvoerwinning en het weiden van droge koeien, pinken en drachtige vaarzen. Zij hebben goede ervaring hiermee. Allen geven te kennen dit te willen voorzetten.

Naast deze 3 hebben ook andere deelnemers uitgesproken ideeën om, indien dit tot de mogelijke behoeften behoort, gronden van SBB een structurele plek te geven in hun bedrijfsvoering. Vergroting met zulke gronden is "bedrijfsecologisch" voor de n-

gerichte bedrijven aantrekkelijk, het verbetert de stabiliteit van het bedrijf maar vergroot ook de natuurwaarde van zowel het n-bedrijf als het reservaatgebied.

Naar voren komt duidelijk dat er op veel grotere schaal een beter optimum is te realiseren wanneer tussen SBB en potentiële n-bedrijven met een open mind gecommuniceerd zou worden.

Vrij veel ondernemers hebben goede ervaringen met de beheersovereenkomsten. Diegenen die l-gericht verder willen, willen de overeenkomsten wel voortzetten; zij die n-gericht willen vormen het dan uiteraard om naar de wensen binnen het nieuwe n-bedrijf.

9.4.5 Ruiling, aan- en verkoop

Nagenoeg al ondernemers hebben wensen ten aanzien van ruiling van gronden. Op grond van het eigendomspatroon en ligging van het hoofdgebouw is die ruiling dan ook aan te bevelen. Hierbij zou een lokale grondbank een rol kunnen spelen. Een paar ondernemers willen überhaupt wel verkopen en elders aankopen. Bij 1 bedrijfs is er veel behoefte om te willen groeien.

Het ruilen kan, lettend op de "groene" wensen van veel participanten, een stuk gemakkelijker verlopen in vergelijking met andere kavelruilgebieden.

Bij de ruilingen zouden de wensen van de n-gerichte bedrijven de hoogste prioriteit moeten krijgen vanwege de betekenis van het criterium natuurlijke productiviteit van de grond. Voor de l-gerichte zijn vooral de aanwezigheid van en potenties voor landschapselementen van bijzondere waarde. Voor de marktconforme zijn grote en eenvormige percelen het meest aantrekkelijk.

9.4.6 Onkruidbeheersing, bekalking en bemesting

Alle ondernemers hebben op eigen bedrijf ervaring met onkruidbeheersing en beheersing van fytoparasieten, ook hebben zij duidelijke opvattingen en zienswijzen op de aard van de natuur op voormalige landbouwgronden die nu in beheer zijn bij Staatsbosbeheer.

Onkruid

Kruiden die vanwege ongunstige eigenschappen niet door agrariers gewenst worden zijn: **Ridderzuring**, vanwege de houtige stengelmassa's, de lage voederwaarde en het soms massale optreden met name op plekken waar door vertrapping of eertijds akkerland de bodem verstoord is geraakt; **Moeraspaardestaart**, Heermoes of Roebol, een paardestaartsoort die giftig is voor het vee; **Jacobskruiskruid**, een eveneens door het vee gemeden soort; **Grote Brandnetel**, die in hardnekkige pollen kan optreden; **Akkerdistel**, een soort die vrij hardnekkig op voormalig bouwland kan blijven doorgroeien; **Pitrus**, een soort zonder enige voederwaarde die massaal

kan optreden op vernattende en verzurende plekken met enige vertrapping of slompige bodem.

Voorkomen van bodembeschadiging, afvoeren van verzurend regenwater en zo gelijkmatig mogelijk graslandbeheer voorkomt heel veel overlast. In kader van het natuurgerichte bedrijf zal bezien worden of ingeval van onvoorziene plagen toch onkruidbestrijding mogelijk kan zijn. De landbouw is van mening dat, ingeval toch sprake is van lokale problemen, men toe-stemming moet krijgen om met rugspuit het probleem lokaal te beperken en op te heffen.

Bekalking en bemesting

Diverse ondernemers zijn van mening dat bekalken van de grond een essentiële voorwaarde is om de pH voldoende op peil te houden. De opvatting vanuit *boeren-voor-natuur* is dat een periodiek lichte stalmestbemesting voldoende is om op een deel van de gronden én de zuur-graad goed te houden én het voedingsstoffen niveau. Een deel zal eerder verschralen en daar-door juist botanisch en faunistisch (insecten, spinnen) waardevoller worden. In het beekdal kan door spaarzame inundatie de bodem gebufferd worden, alsook door de aanreiking van regionaal grondwater.

Spore-elementen voor landbouwdieren

In alle bedrijfstvormen is het gewenst om de dieren voldoende te voorzien van spore-elementen en mineralen. O.a. door likstenen blijven deze elementen op het bedrijf aangevoerd en beschikbaar.

Natuur bij het Staatsbosbeheer

Alle bezochte bedrijven zijn van mening dat de gronden, nadat ze door SBB in eigendom gekregen zijn, een andere aanblik hebben gekregen: percelen met een zekere bloemrijkdom ziet men veranderen in natter grasland waarin niet alleen pleksgewijs maar ook op grotere oppervlak "russen" gaan overheersen. Men veronderstelt dat het om Pitrus gaat. Men schrijft dit toe aan het eenvormige begrazingsbeheer, de vernatting én verzuring, en men heeft het idee dat door (lichte) bemesting, eventueel ook bekalking en hooilandbeheer naast beweiding de bloemrijkdom wel terug kan keren. Menig ondernemer voelt er wel voor om gronden van SBB voor ruwvoederwinning te pachten.

9.5 Sterke en zwakke punten

De ondernemers hebben heldere opvattingen over het proces dat momenteel gaande is.

Sterk

Sterke punten vindt men: zoeken naar maatwerk voor hun bedrijf; hen de gelegenheid geven hun eigen visie te geven en mee uit te werken; slechte plekken in het bedrijf optimaler benut-ten; gelegenheid krijgen om aan eigen toekomst te werken; mogelijkheid te hebben om in experiment mee te kunnen doen; kans te krijgen wensen inzake bedrijfsstructuur te realiseren door ruiling en aan- of verkoop;

bedrijfstype te realiseren waar hun gedachte al wel eens naar uitging, in het bijzonder waar het ging om natuurgericht "versus" biologisch dynamisch; wat te kunnen doen voor natuur en landschap; omgeving aantrekkelijk te kunnen maken; de vrijwilligheid; de mogelijkheid om suggesties te doen over het beheer van SBB; men heeft veel vertrouwen in aanpak; men waardeert de geleidelijke transformatie van huidig bedrijfs-type naar het toekomstige (niet forceren maar evaluerend ontwikkelen).

Zwak

De onzekerheid of het wel doorgaat; en daarmee de onzekerheid of de sterke en aantrekkelijke punten van hiervoor wel doorgaan; het risico dat zaken als natuur- en waterbeleid misschien wel doorschieten; op het natuurgerichte bedrijf mag men een aantal middelen en maatregelen niet meer doen en daarvan verwacht men grote problemen; men vraagt zich af of het Rijk en anderen wel voldoende middelen in fonds zullen stoppen; er blijven nog veel vragen onbeantwoord: hoe zit het met mestrechten en MINAS, hoe zit het met pacht, blijft het allemaal vrijwillig.

Men voorziet problemen als de grondprijs aanzienlijk daalt in de aanloophase van het project: er komt dan immers minder in het Fonds.

Algemeen

Het is wenselijk om een duidelijke visie te formuleren op het beheer om te kunnen aangeven of de richting van dit project invulling geeft aan aspecten als herstel van het watersysteem en de aard van de natuur- en landschapsdoelen. Daarmee wordt immers de koers uitgezet en kan voorkomen worden dat er problemen onnodig vooruitgeschoven gaan worden.

9.6 Overige aspecten

Een paar punten zijn niet niet duidelijk te beantwoorden. Daarvan zijn "aankoop en grond-pot", "voortzetting beheersovereenkomsten", "herstel watersysteem" en "planologie" de belangrijkste.

Aankoop en grondpot

Het gebied zal vooralsnog niet als aankoopgebied worden aangewezen; pas in 2015 wordt het natuur(aankoop)beleid geëvalueerd en zal dan bezien worden of het aankoopinstrument gewijzigd zal worden. In ieder geval zal tot die tijd de lokale grondpot in de been gehouden waarmee voorzien wordt om ruilwensen mogelijk te maken. De landbouw moet overigens wel geprikkeld blijven om ook zelf actief te zijn inzake optimalisatie van hun gronden.

Op dit moment heeft BBL ongeveer 7 - 8 ha in voorraad in het beekdal, hetgeen bij ruiling aangewend zou kunnen worden.

Voortzetting beheersovereenkomsten

Het systeem van beheersovereenkomsten, eertijds op basis van RBON, zal vooralsnog voortgezet blijven in kader van Programma Beheer.

Herstel watersysteem

Het herstel van het watersysteem kan volgens twee lijnen geraliseerd worden: 1 door van bovenaf (overheden) de doelstellingen via restrictief beleid af te dwingen, en 2 door vanaf de basis de geleidelijke trends te koesteren en te stimuleren. De lijn die momenteel voor het Amerdiep gevolgd wordt is een beetje combineren van beide lijnen: de koers wordt voor-zichtig uitgezet en de boeren wordt op basis van vrijwilligheid gestimuleerd hun gronden te gebruiken in overeenstemming met de aard van de grondslag. Hierdoor kan redelijkerwijs een beroep gedaan worden in inzichten dat bijvoorbeeld verbouw van aardappelen op kletsnatte en laaggelegen gronden niet de meest geschikte vorm van grondgebruik is.

Planologie

Er heerst relatief veel wantrouwen jegens de planologische restricties die men verwacht ingeval men natuur, landschap of bos wil realiseren op plekken (percelen of perceelsgedeelten) waar zulks tot nu toe nog niet aanwezig was maar waar die ingevolge de bedrijfsveranderingen gaat komen of ontstaan.

10 Uitwerking nieuwe suggesties

De wensen die door de geïnterviewde ondernemers naar voren gebracht zijn zullen in dit hoofdstuk uitgewerkt worden. Daarbij zal rekening gehouden worden met de doelstellingen van dit project en zal met name gelet worden op de optimale verhouding tussen de particuliere en de gemeenschappelijke belangen.

Met de ondernemers zijn de voorstellen, die eerder met hen individueel doorgenomen waren, opnieuw besproken en de uitkomsten daarvan zijn in dit hoofdstuk verwerkt.

In dit hoofdstuk is ook aandacht voor de mate van doelrealisatie en de effecten van de voorgestelde plannen op de waterhuishouding.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDAGEN SIGNALEREN
	10	<i>UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES</i>
	11	OPSTELLEN EINDRAPPORT

10.1 Ontwerp voor landschap, natuur en beekstelsysteem

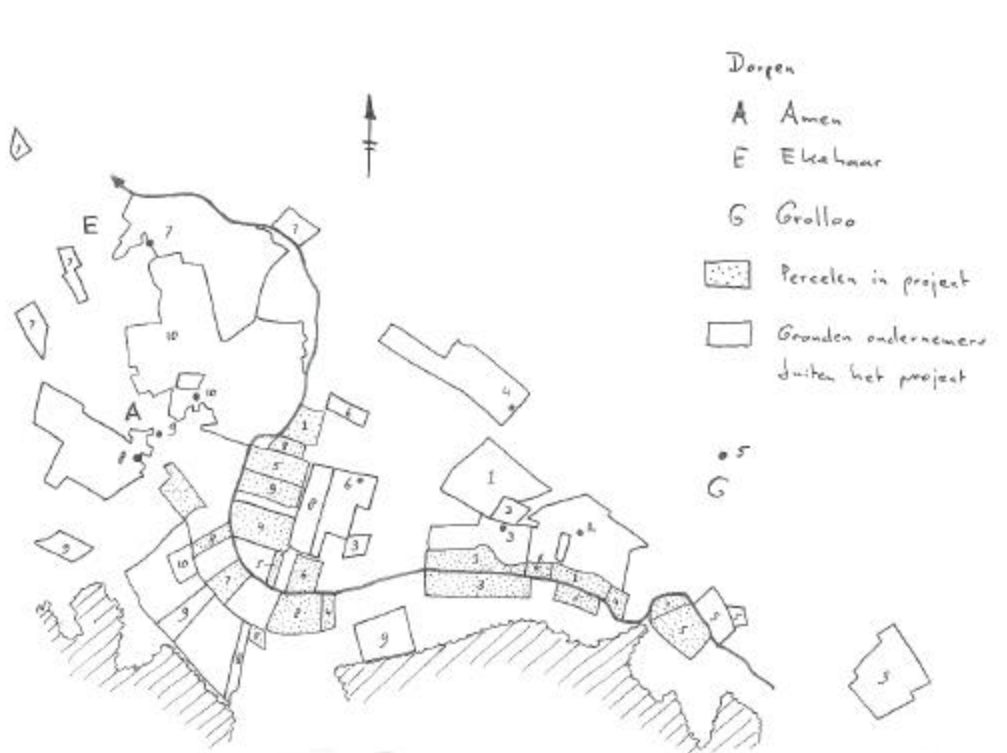
De opmerkingen inzake het landschap, de natuur en het beekstelsysteem van de afzonderlijke ondernemers zijn op de bijgaande kaart verbeeld. Zij gaven aan welke "slechte" plekken of "logische" plekken voor landschapselementen te benutten zijn. Het kaartbeeld toont dat er tussen de ondernemers veel van dezelfde ideeën leven over het landschap, hetgeen is terug te voeren op overeenkomstige problemen in de aard van de ondergrond, dus in de aard van de bedrijfsvoering.

De ondernemers zien vrijwel allemaal wel mogelijkheden om enkele tot maximaal 10 procent van hun bedrijf tot landschapselement om te vormen conform het idee van L-gericht bedrijf.

Zij geven daarmee de ruimtelijke structuur aan die voortkomt uit de aard van de ondergrond en zij stellen voor om de volgende soort elementen te realiseren:

- aangepaste beektaluds,
- aangepaste sloottaluds,
- uitdiepen van bestaande laagten tot poelen of slenken,
- herstellen van oude pingo's,
- aanleggen van singels,
- aanleggen van houtwallen,
- inplanten van overhoeken,
- en realiseren van een gevarieerd bosplan met padenplan erin³⁹

Op de kaart staan de gronden van de participerende ondernemers aangegeven waarop de nieuwe landschapselementen in overleg met de eigenaar op maat gerealiseerd kunnen worden.

Figuur 13. Overzicht van deelnemende ondernemers; de witgelaten gebieden in het beekdal zijn in eigendom/gebruik bij ondernemers die niet in de directe omgeving wonen, en voor ca. 8 hectare BBL-grond. Het blijkt dus dat er bij het merendeel van de "locale" ondernemers positieve interesse is om op een of andere wijze mee te doen.

Het onderhoud dient daarna door de ondernemers zelf gedaan te worden of laat men doen. Met het ontwerp zijn opnieuw 9 agrariers bezocht en is met hen overlegd⁴⁰ of

³⁹ Het "bosplan" wordt hier niet verder ontworpen, maar is wel een hee wezenlijk toekomstig element van formaat (zie ook 10.5).

⁴⁰ Gesprek met Corporaal (Alterra) en Schrijver (LEI) op 27 en 28 maart 2003.

zij in lijn met het vorige gesprek en met de gezamenlijke uitkomst wel zouden willen verder gaan.

10.2 Resultaten terugkoppeling met ondernemers

Alle ondernemers konden zich herkennen in hetgeen via de besprekingsverslag⁴¹ met hen was teruggekoppeld. Ze bleven bij de lijn van de inhoud en herkenden het aan hen voorgelegde totaalbeeld van het landschap op de participerende bedrijven. Hun percelen met "hun landschap" vormden als het ware stukken van een legpuzzel met een herkenbaar, acceptabel en bedrijfsmatig werkbaar motief.

Hoewel er in deze fase nog veel tussenliggende percelen met landschap ontbreken, bijvoorbeeld omdat burens er niets van weten of er nog niks voor voelen, voorziet men gezamenlijk het grote voordeel van deze geleidelijke, vrijwillige en gemeenschappelijke landschaps- en bedrijfsontwikkeling.

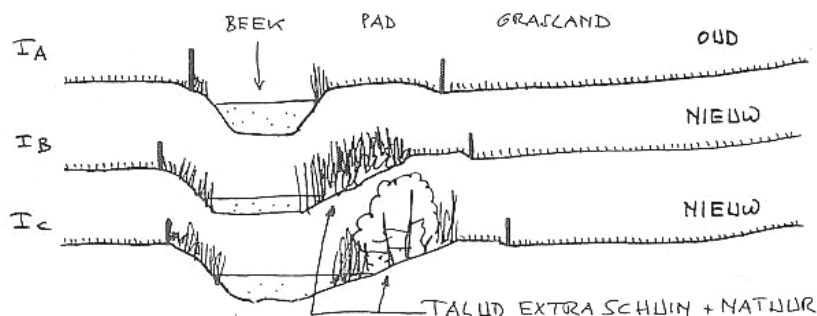
Alle ondernemers gaven te kennen in lijn met hun eerste opzet door te willen denken. In de gesprekken komen opnieuw verschillende aandachtspunten naar voren, zoals die reeds zijn neergelegd in paragraaf 9.4 (Wensen en suggesties van de ondernemers). Wel wordt er in deze fase wat dieper op aspecten ingegaan, met name waar het gaat om de mineralen-huishouding op de van nature arme zandgrond binnen het N-gerichte bedrijf.

10.3 Concept-eindvoorstellen

Elementen op het L-gerichte bedrijf

Hieronder zijn ideeën over een aantal landschapselementen uitgewerkt. Ze geven slechts vorm aan het globale idee. In het stadium van feitelijke realisatie worden ze met de ondernemer ter plekke uitgewerkt en definitief vormgegeven worden.

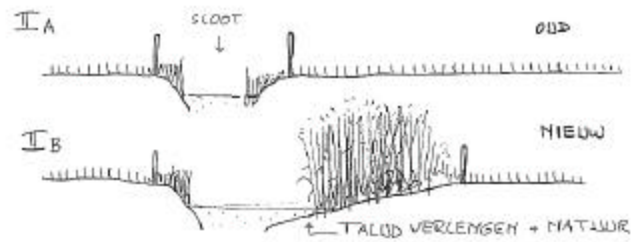
- **aangepaste beektaluds**

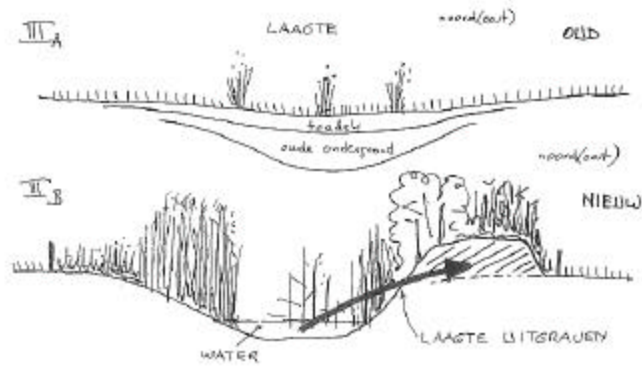
Figuur 14. Aangepaste beektaluds.

⁴¹ Een verslag werd gecorrigeerd op onderdeel van omvang mogelijk herstel van beekloop.

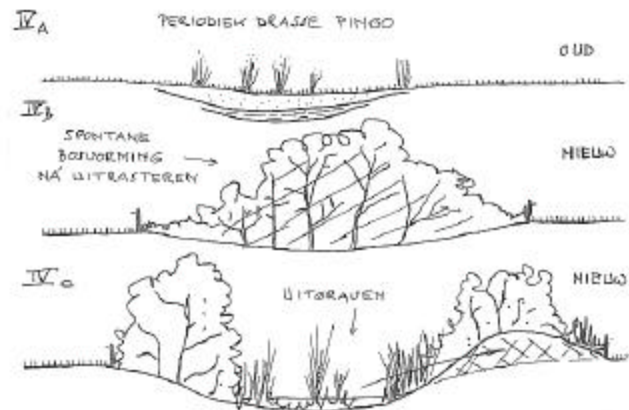
- aangepaste sloottaluds

- uitdiepen van bestaande laagten tot poelen of slenken

- herstellen van oude pingo's

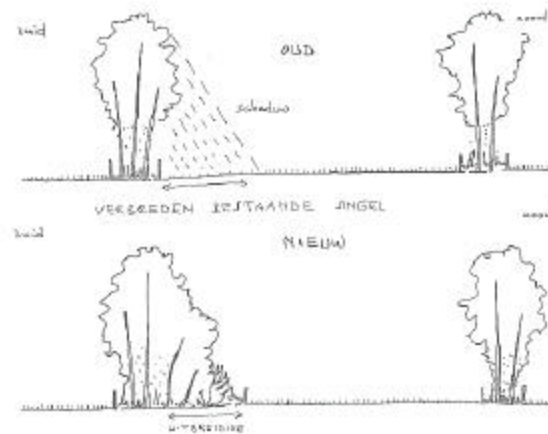

Figuur 15: Aangepaste sloottaluds.

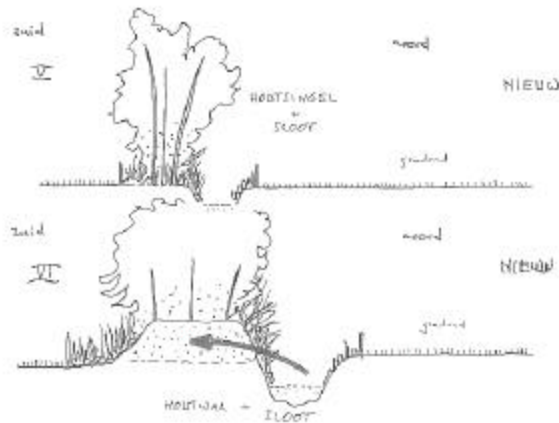
Figuur 16: Uitdiepen van laagten tot poelen of slenken.

Figuur 17: Herstellen van oude pingo's.

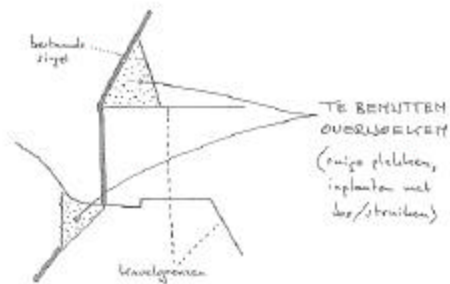
- **aanleggen van singels**

- **aanleggen van houtwallen**

- **inplanten van overhoeken**

Figuur 18: Aanleggen van nieuwe singels.

Figuur 19: Aanleggen van houtwallen.

Figuur 20: Inplanten van overhoeken.

Omvang van het N-gerichte bedrijf

Naast het landschap verandert, bij voldoende deelname, ook een deel van het beekdal in ex-tensief benutte graslanden die deel uitmaken van het N-gerichte bedrijf. Dat gaat om een geleidelijk proces van bedrijfstransformatie en daardoor gaat het op dit moment te ver hiervan de feitelijke toekomstige toestand te verbeelden. Hierna worden een aantal kwalitatieve opmerkingen gemaakt.

• 1 Natuurkwaliteit op bedrijfsniveau

In het N-gerichte bedrijf zal de ondernemer de "schaarse meststoffen" vooral inzetten op de meest productieve plekken voor de eigen krachtvoorziening, te weten het akkerland. Door deze herverdeling van meststoffen ontstaat er een stroom van voedingsstoffen van de steeds "armer wordende percelen" naar de bemeste percelen. Binnen een n-gericht bedrijf met beekdal zal de ondernemer verarming plannen in het beekdal. Voor de ontwikkeling van natuurkwaliteit zullen daarom op termijn de beekdalpercelen geleidelijk verschromen en in principe bloemrijker worden.

Hierbij moeten nog wel een paar kanttekeningen gemaakt worden. Allereerst is in dit proces ontwikkelingstijd nodig om gewenste soorten zich te laten vestigen en ter plekken tot uitbreiding te komen. Daarvoor moet de zaadvoorraad ter plekke benut worden of de "dispersiecapaciteit" van de omgeving⁴². Bovendien moet hiervoor het milieu ter plaatse (voedsel-rijkdom bodem) en de invloed van grond- en oppervlaktewater meer hersteld worden. En dat vraagt ook veel tijd, immers een andere waterhuishouding is nu juist onderdeel van het geleidelijke transformatieproces dat men nastreeft.

De kwaliteit van natuur begint dus bij het individuele bedrijfsproces in combinatie met geleidelijke veranderingen die haalbaar zijn aangaande het grond- en oppervlakte-waterregiem.

• 2 Kwaliteitsontwikkeling op beekdalniveau

Wanneer de afzonderlijke stappen uit punt 1 doorlopen zijn en er naar verwachting steeds meer percelen op een "extensievere" wijze benut worden, pas dan mag verwacht worden dat de kwaliteitsontwikkeling op beekdalniveau mogelijk is. Op die schaal, en dan moeten veel ondernemers mee gaan werken, is het bespreekbaar om door optimalisatie van het dan gewenste grond- en oppervlaktewaterregiem veel meer kwaliteit van natuur+landschap+ beekmilieu te realiseren. In die fase is het wellicht ook mogelijk om meer dan nu lijkt grondgebruikers ter weerszijden van de beek te bewegen hun waterbeheer nog meer op het gewenste beekregiem af te stemmen.

De kwaliteit van het beekdal milieu in totaliteit is pas haalbaar als de ontwikkeling bij de individuele ondernemers goed doorlopen is, en het daardoor acceptabel is dat boeren onderling meer rekening gaan houden met de waterhuishoudkundige wensen die voor de n-bedrijven tamelijk hoog zijn (i.v.m. management van spore-elementen, nutriënten en bodem-temperatuur).

⁴² Dispersiecapaciteit = vermogen om zaden via allerlei dieren, insecten (mieren), vogels, wind, water ed te laten verspreiden.

• 3 Systeemherstel

De derde stap, het systeemherstel, in het proces van ontwikkeling is haalbaar nadat alle be-trokkenen vrijwillig het gewenste grond- en oppervlaktewaterregiem accepteren en in hun bedrijfsvoering en "culturele opvatting" een wezenlijke plek en functie hebben gegeven. In die fase is het naar onze mening heel goed denkbaar dat niet meer elke centimeter water-peilverandering als hard meningsverschil onoverbrugbaar op tafel ligt, maar juist vanwege de collectiviteit en collegialiteit heel goed bespreekbaar is en afgestemd kon worden op de meest kwetsbare functies. Als het volgens die stappen kan verlopen, dan is het heel wel denkbaar om het Amerdiep, als belangrijke bovenloop van dit Drentsche beken-stelsel, weer de belangrijke systeemfunctie krijgt die de toets van de Kaderrichtlijn Water kan doorstaan.

Systeemherstel in het Amerdiep kan alleen vrijwillig gerealiseerd worden als individuele en collectieve processen gunstig verlopen en een rol van betekenis krijgen in de regionale sociaal-economische ontwikkeling. Waterproblemen kunnen niet worden opgelost door een "objectieve afweging" tussen eco- en agrohydrologische wensen: men moet het willen omdat het hen past als ondernemers en omdat het past bij hetgeen zij vinden van hun streek.

10.4 Socialisatie van het belang

In de eindgesprekken is geconstateerd dat er in relatief korte tijd, vanuit een bijna blanco situatie en werkend vanaf de basis, een interessant concept voor het Amerdiep tot ontwikkeling komt. Ondanks dat de legpuzzel nog veel ontbrekende stukken heeft zien de deelnemende ondernemers een toekomstig Amerdiep ontstaan dat een streekeigen karakter gaat vertonen dat past bij hun opvatting als ondernemende agrariërs en bij de aard en functies van deze streek.

Gesondeerd werd of er een vorm van samenspraak over de toekomst van het Amerdiep denkbaar is die recht doet aan opvattingen over de ontwikkeling: "kun je hier met je burens over praten" of "zou je dit ook in verenigingsverband kunnen oppakken" werd door elke ondernemer uitgesproken dat je dit idee tot een gezamenlijk idee moet maken. Vooralsnog individueel, maar dan wel door iedereen, onderkent men het nut en belang van de gezamen-lijkheid in de opstelling. Eigenlijk voelde men er veel voor om een "Vereniging van boeren voor het Amerdiep" op te richten.

Die "vereniging" (natuur- of milieucoöperatie, boermarke, ed) zou een nieuw forum kunnen zijn om over de realisatie van de toekomstplannen te kunnen communiceren, om gedachten uit te wisselen over problemen en wensen in de (nieuwe) bedrijfsvoering, en die staat voor het gezamenlijke belang van deze ondernemers. Zo heeft de streek een gezicht gekregen en zo hebben de overheden een bijzondere gesprekspartner er bij.

10.5 Relatie met ontwikkelingen in de omgeving

Er zijn in relatie tot het Amerdiep nog twee vermeldenswaardige plannen in de directe omgeving. In het ene geval gaat het om verwachte wateroverlast vanwege verandering bij en in de boswachterijen en in het andere geval om een vrij groot bosplan dat één van de participerende ondernemers wil realiseren.

Wateroverlast

Het Waterschap Hunze en Aa's onderzoek samen met DLV welke vermeende wateroverlast ingevolge natuurontwikkelingsmaatregelen in de boswachterijen tot reële overlast leidt die bovendien voortvloeit uit grondgebruik aldaar. Momenteel wordt er al een koppeling gelegd tussen het "project wateroverlast" en Amerdiep-project, hetgeen in de nabije toekomst nog verder geïntensiveerd zal worden. Wellicht dat ruimte-voor-waterberging te lokaliseren is op plekken die binnen of bij het Amerdiepproject hiervoor te benutten zijn. Immers er blijken ondernemers te zijn die in principe ontvankelijk zijn om hierin mee te denken, mits daar redelijke contracten kunnen worden afgesloten.

Bosplan

Het bosplan ligt direct tegen het project Amerdiep aan en de initiatiefnemer heeft gronden in het project liggen die door ruiling weer ten goede zouden kunnen komen aan "Amerdiep-ondernemers". De contouren zijn vooralsnog ruw ingeschetst, maar komt optimaal tegemoet aan de ligging van bestaande bossen en aard van de ondergrond in verband met de na te streven doelen. Wezenlijke wens van de initiatiefnemer is om het bos zo te laten variëren dat het voor de regionale recreatie zeer aantrekkelijk gaat worden, maar ook dat de fysieke verschillen in de ondergrond in de vormgeving en functie tot uitdrukking komen. Zo is het niet het idee om een massief en uniform bos te realiseren maar juist een gevarieerd bos met open plekken, hier en daar hoog-droog om lekker te recreëren, maar ook laag-nat voor waterrijke slenken, poelen voor vogels en dieren en wellicht laagten voor waterberging. De beoogde ligging zou een zeer welkome impuls voor de plannen inzake de waterhuishouding.

Algemeen

Verder dient men zich te realiseren dat door de veranderende opvattingen bij verschillende ondernemers er een klimaat gaat ontstaan waarin men meer open wil staan voor "groen-blauwe wensen". Daar is tijd voor nodig, maar ook gewoonweg de ervaring dat meer ruimte voor landschap, natuur en water extra kansen kan bieden. Ook dit is een aspect dat in dit project gewaardeerd moet worden.

Daarmee kan in de relatie tussen Waterschap Hunze en Aa's, het Staatsbosbeheer en de ondernemers wellicht effectiever gecommuniceerd worden over wederzijdse belangen door inschakeling van wederzijdse expertise. Voor agrarische ondernemers zitten daar altijd voordelen in.

10.6 Mate van doelrealisatie

Algemene doelen

Aan de hand van 12 criteria, die veel overeenkomst vertonen met de criteria waarmee de 3 scenario's zijn gewogen, is hier de mate van doelrealisatie in het kort verwoord. In de tabel staan de sectorale en facetmatige punten op een rijtje. De doelrealisatie is heel erg kwalitatief gewogen en niet in procenten uitgedrukt.

Erg positieve aspecten zijn: Landschap en socialisatie (10.4), de aspecten landbouw, natuur, cultuurhistorie, water, recreatie en (impuls voor de) kleine kernen valt positief uit. De aspecten milieu, werkgelegenheid en ruimtelijke ordening vallen "meer dan" neutraal uit en zullen op termijn positief uitvallen. Het aspect verkeer en vervoer is op dit moment neutraal.

criteria		Plan Amerdiep
Sectoraal	Landbouw	2
	Natuur	2
	Landschap	3
	Cultuurhistorie	2
	Recreatie	2
Facetmatig	Ruimtelijke ordening	1.5
	Milieu (nutrienten)	1.5
	Water	2
	Verkeer/vervoer	1
	Werkgelegenheid	1.5
	Kleine kernen	2
	Socialisatie	3
Eindbalans (<i>gewogen gemiddelde</i>)		2

Toelichting waardering: 3 = erg positief, 2 = positief, 1 = neutraal.

De totaalbalans is positief en heeft, gelet op de mate waarin ondernemers nu al bereid zijn invulling te geven aan de private en publieke doelstellingen, nog meer perspectief.

Bijzondere projectresultaten

Naast de realisatie van de algemene doelen zijn er met dit project ook bijzondere doelen beoogd (zie par. 1.4, projectresultaat). Die resultaten komen hieronder aan de orde, eerst wat betreft de functies (A), daarna de kansrijke optie (B) en tenslotte een paar bijzondere natuurwaarden (C).

A Geschiktheid voor functies

- **Bedrijfsstructuur:** kavelconcentratie, ontsluiting, fysieke homogeniteit. De landbouwfunctie in het gebied kan geheel intact blijven, de ondernemers krijgen er nieuwe ontwikkelrichtingen bij. Uitgangspunt is dat men voor alle bedrijfstypen voldoende grond (in eigendom of kort- of langjarige pacht) moet hebben, en dat de gronden bij het bedrijf en in het veld zoveel mogelijk geconcentreerd moeten liggen.

De ontsluiting van de gronden en hun bereikbaarheid moet maximaal zijn, met name om een kostenfactor als "tijd" te kunnen drukken.

Ten aanzien van de kwaliteit van de grond voor de verschillende bedrijfstypen lopen de eisen uiteen. N-gerichte bedrijven hebben baat bij spreiding in grondsoort en aard van grond- en oppervlaktewaterregiem: veel variatie biedt de ondernemer veel houvast en kansen om zijn bedrijf op te zetten en risico's te spreiden. Op de L-gerichte bedrijven wordt de "slechte grond" omgezet in nieuw landschap, dus is variatie in grondslag per definitie gewenst; voor het overige zullen zij met de marktconforme bedrijven gemeen hebben dat een vrij homogene grondslag te voorkeur heeft.

Ruiling van gronden blijft vooralsnog een goede methode om ook het toekomstig optimum tussen de bedrijfstypen te realiseren. De prioriteit bij de ruilingen moet uitgaan naar de bedrijfstypen die de minste keuzevrijheid hebben: dus eerst doelen voor de n-gerichte bedrijven invullen, dan de l-gerichte en tenslotte de andere bedrijfstypen.

- **Bedrijfsvoering**
Veranderingen in de bedrijfsvoering ten gevolge van de invoering van boeren-voor-natuur (en overeenkomstige benaderingen) vraagt tijd. Voor het uiteindelijk doel bereikt kan worden is het nodig om bestaande vormen van beheersovereenkomsten voort te zetten: dit is zowel uit oogpunt van natuurbehoud als inkomenseffect te verdedigen.
- **Waterbeheer**
Nadat ondernemers vertrouwd zijn met aan de nieuwe verscheidenheid in inkomensvorming en de milieuvorwaarden die dat met zich brengt zullen zij open staan om effectief betrokken te zijn bij de discussie over een nieuw grond- en

oppervlaktewaterregiem. In dat licht bezien levert monitoring van de ervaringen in de directe omgeving goede bagage op om in die discussie te voeden en een plek te geven. Het waterbeheer zal in de praktijk "volgend" zijn op het zich geleidelijk veranderende grondgebruik.

- **Natuur en landschap**

Natuur en landschap, maar ook het beekmilieu, kan op korte termijn slechts lokaal verbeterd worden, een proces dat omvangrijker wordt naarmate het passend blijkt in de bedrijfsvoering van de ondernemers. Hierbij speelt ook dat de beleving en uitstraling niet onbelangrijk zijn. Sceptis omtrent haalbaarheid van "mooie natuur" door middel van ander beheer speelt ook een rol: eerst zien en dan geloven. Immers "nieuwe natuur" heeft tot dusverre zeker nog niet de opvatting van "mooie natuur" voor deze regio bewerkstelligd.

- **Eigendom en beheer, rol voor boeren.**

Diverse ondernemers hebben aangegeven dat zij met SBB wel tot structurele afspraken willen komen om reservaatgedeelten (extensieve maar wel licht bemeste gronden) een plek in hun extensiverende bedrijf te geven; overigens betekent dit vaak dat de bestaande zakelijke relatie wat hun betreft gecontinueerd zou moeten worden. Dit spoor kan effectiever uitgewerkt worden indien men gaat inzien dat de beoogde totale ontwikkeling in het Amerdiep door samenwerking op een goede manier gaat verlopen.

B Kansrijke optie

De meest kansrijke optie is het ontwikkelmodel dat in dit plan wordt voorgesteld, waarbij ondernemende agrariërs hun eigen ontwikkeling kiezen en proberen die vorm te geven in termen van boeren-voor-natuur. Hierbij ontwikkelt het landschap zich geleidelijk conform streekeigen opvattingen en lokale condities, groeit het areaal extensief grondgebruik vanwege ontwikkelingen richting N-gerichte bedrijven, maar laat het ook ruimte voor ontwikkelingen voor marktgericht ondernemen en geheel andere vormen van inkomsten (camping en toerisme, vleesvee, houtteelt, enz.). Het autonome proces van ondernemers-diversificatie wordt met dit plan duidelijk versterkt.

Door de geleidelijke groei wordt het areaal beekdalgronden, dat extensiever gebruikt wordt, groter en neemt de positieve invloed op het fysieke systeem (bodem en water) toe. De geleidelijke ontwikkeling werkt de systeemverbetering in de hand.

Hiertoe blijft de huidige actieve opstelling inzake ruiling van gronden van belang.

De kansrijkdom - de kracht - van de optie zit hem vooral in het proces met duidelijke koers en naar verhouding minder in de inhoudelijke resultaten op kortere term. Het gaat erom hier een strategische ontwikkeling die nieuwe kansen creëert in plaats van risico's vergroot.

C Natuur- en beekqualiteiten

In het projectresultaat komt ook een beeld naar voren omtrent de wenselijkheid en haalbaarheid van de volgende 4 "kwaliteiten".

- Bloemrijk grasland

Bloemrijk grasland kan overal in het beekdal ontwikkeld worden, maar heeft wel verschillende verschijningsvormen. Bij een optimaal grond- en oppervlakte-waterregiem kan op termijn een aanzienlijke verbetering optreden. Ontwikkelingen die nu al behaald worden in de beheersovereenkomsten kunnen dan binnen de nieuwe bedrijfsvormen doorgezet worden. Heel doorslaggevend is het waterregiem, de mate van voedselrijkdom, de zuurgraad en de mate waarin het profiel "verstoorde" is. Pas als al die factoren gunstig scoren is karakteristiek, "oorspronkelijk" halfnatuurlijk grasland haalbaar. Eerder is al geschetst welk proces dan eerst doorlopen moet worden.

Goede kansen voor dit graslandtype liggen uiteraard op plekken waar er laagten in het maaiveld zijn waarin het grondwaterregiem heel veel invloed heeft en waar geen langdurige stagnatie van neerslag aan de orde is.

Wel moet hier worden opgemerkt dat grasland wel degelijk hoge natuurwaarde kan hebben maar niet gelijktijdig erg bloemrijk hoeft te zijn. Zelfs bepaalde vormen van "russen" passen degelijk in een natuurlijker situatie, maar dan gaat het meest niet meer om Pitrus maar om soorten als Biezeknoppen en Veldrus.

- Broekbos

Broekbos, een verzamelnaam voor nogal uiteenlopende typen "natte" bossen zijn in feite in het gehele gebied realiseerbaar: eerst plaggen, verhoog de grondwaterstand en laat langdurig inunderen, de grondwaterstand mag 's zomers niet onder de 30 cm minus maaiveld dalen, maai en beweid niet, wacht zo'n 10 jaar en de eerste struiken en later bomen zullen zich spontaan vestigen. Nadat er bosjes gaan ontstaan kan daarin kleinschalig hakhoutbeheer (1 x 15 jaar hakken) uitgevoerd worden.

Maar het is de vraag of broekbossen hier op grote schaal een belangrijke ecologische verbetering betekenen. In het beoogde halfnatuurlijke landschap zullen kleine bosjes en meer lijnvormige landschapselementen met soorten uit de broekbossen een betere vertaling zijn van het beoogde doel.

Geschikte plekken zijn: directe beekoevers; natte, plateau-achtige plekken; laagten en pingo's; op allerlei plekken binnen het bosplan; uitbouw of aanbreiding aan de boswachterij; nieuwe lijnvormige elementen (wallen of singels) aan de grenzen van de kavels.

Op natte, zure plekken zal hier vooral het Berken-Geoorde Wilgen-struweel tot ontwikkeling komen waarin ook Gagel opvallend veel kon optreden. Op natte, gebufferde plaatsen is een ontwikkeling naar Elzenbroekbos goed mogelijk. Afhankelijk van het bodemprofiel, humus-vorm en trofie zullen in de bossen meer of minder soorten als Gewone Es, Iep en veel doorn-struiken optreden.

Op termijn kan een groter areaal (broek)bos op plekken met een waterbergings- of reservoir-functie de optimale oplossing zijn om niet alleen lokaal goede effecten te verkrijgen maar bovenal de beste "distant respons"⁴³ in de hand werkt: vasthouden en vertraagd afgeven van water in benedenstroomse richting.

- Halfnatuurlijke beek

In het ontwikkelproces is stap voor stap een beek te creëren die op termijn een halfnatuurlijke karakter kan krijgen. Dit betekent dat vorm, dimensie, stroming en kwaliteit voldoen aan hoge milieukundige en ecologische eisen zoals die naar verwachting bij toetsing aan de Kader-richtlijn Water in 2015 zullen moet voldoen. Wellicht is het haalbaar om ruimte voor waterfuncties te scheppen waarin de versterde en "strak onderhouden" beek niet alleen voor de functie natuur+landschap weer veerkrachtig wordt maar ook voor de landbouw, in het bijzonder de n-gerichte, functioneel wordt (aanvoer spore-elementen en nutriënten), en ook weer stroomgebiedeigenschappen krijgt zodat dit gebied een optimale spongiteit⁴⁴ herkrijgt.

Doorkijk naar een natuurlijke beek is alleen realistisch wanneer betrokkenen het ontwikkel-proces doorlopen en met hun bedrijfsvoering anticiperen op de doelstellingen die samen-hangen met de eerder genoemde Kaderrichtlijn. In dat verband is zo'n beek alleen haalbaar wanneer de direct omgeving, inclus alle kleine bovenlopen en de waterhuishouding van de gebieden waarop de boswachterijen liggen, weer een natuurlijker spongiteit krijgen.

- Herstel beekstelsysteem

Het spreekt voor zich en sluit goed aan bij het voorgaande dat herstel van het beekstelsysteem in deze regio eerst aan de orde is nadat "van onder op" een proces op gang komt waarbij er ruim-te komt voor waterfuncties, liefst nog een situatie waarin die functies wezenlijk blijken voor de vorm van landbouw die inspeelt op de kansen die water aan hen kunnen bieden. Dat is een subtiel proces van pull en push, waarin de veranderende landbouw kansen moet krijgen zich in zo'n nieuwe positie te manifesteren: zo'n proces verdient gestimuleerd te worden, niet restrictief maar instrumenteel.

⁴³ Distant respons = effecten op afstand in en aan de waterloop

⁴⁴ Spongiteit (Corporaal, et al, 2003) = eigenschap van landschap om neerslag op te vangen en vertraagd weer af te geven naar benedenstrooms gelegen segment.

11 Eindrapport

Hier wordt de eindrapportage weergegeven. Hierin is het resultaat verwerkt van het overleg met diegenen die aangegeven hebben een uitwerking op bedrijfsniveau te willen hebben om een mening te kunnen vormen over de wenselijkheid deel te nemen in de ontwikkelingen. Op grond hiervan heeft de begeleidingsgroep inzicht om het plan mogelijk te maken.

Stappen		
Fase 1	1	INLEIDING
	2	ACTUELE TOESTAND
	3	BELEID
	4	METHODE <i>BOEREN-VOOR-NATUUR</i>
	5	RUIMTELIJKE KANSEN
	6	BEDRIJFS(ECONOMISCHE) EFFECTEN
	7	TUSSENBALANS
Fase 2	8	EXTERNE COMMUNICATIE
	9	WEZENLIJKE BIJDRAGEN SIGNALEREN
	10	UITWERKEN NIEUWE SUGGESTIES
	11	<i>OPSTELLEN EINDRAPPORT</i>

11.1 Resultaten overleg met ondernemers

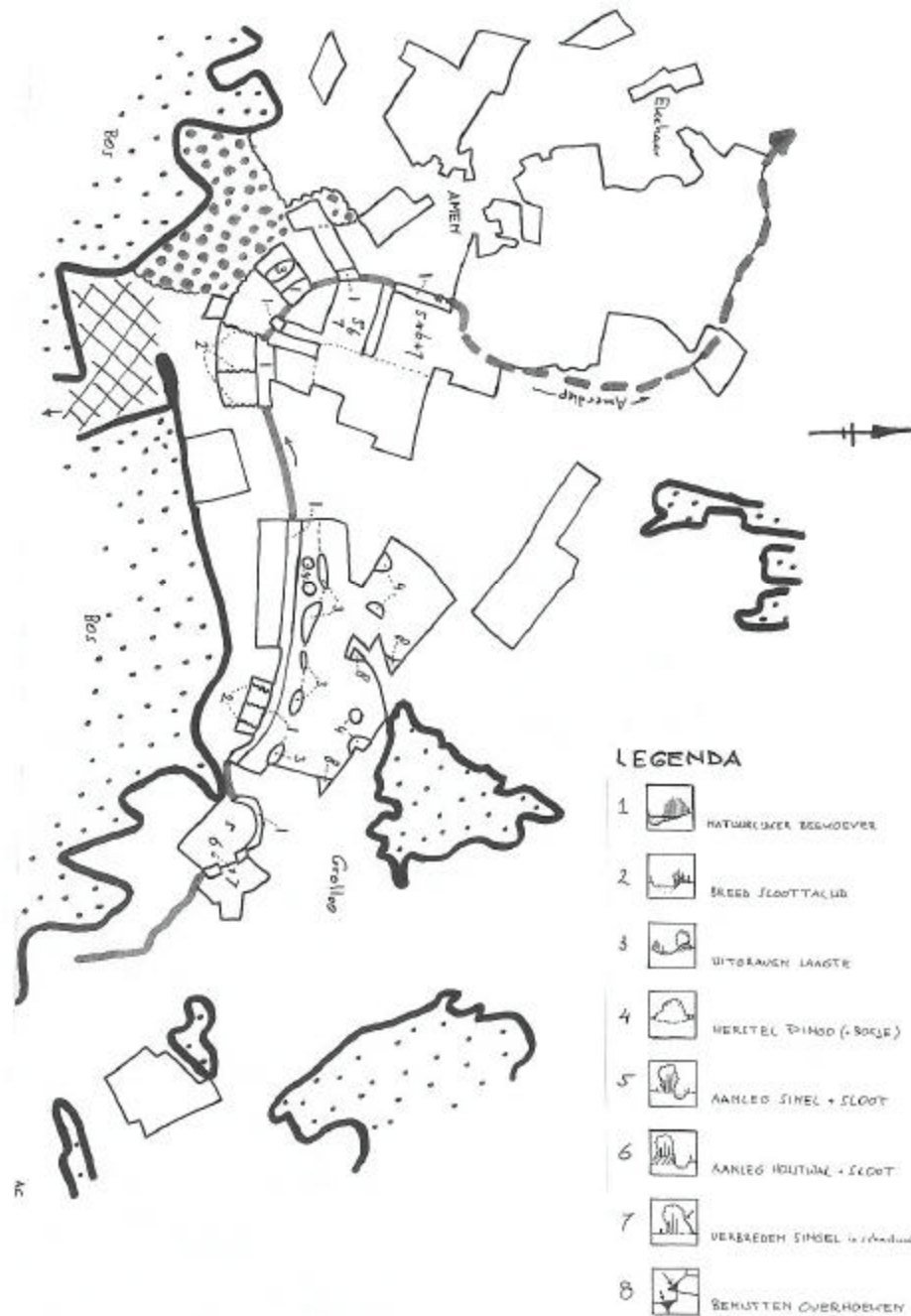
In totaal geven 7 bedrijven te kennen een deel van hun bedrijf hiertoe te willen herinrichten waarbij een oppervlak van circa 50 ha aan nieuwe landschapselementen wordt toegevoegd aan het huidige landschap. Eén bedrijf grenzend aan het projectgebied wil een nieuw bos van ruim 50 ha realiseren.

Op de bijgaande kaart staat aangegeven in welke zones er door de ondernemers goede kansen voor nieuwe elementen worden gezien. Die dienen op bedrijfsniveau geconcretiseerd te worden. Naar de goede intenties van de ondernemers is het dan wel nodig dat er middelen gaan komen om zulks haalbaar te maken (zie verderop).

Men mag verwachten dat er op termijn meer gegadigden mogelijkheden zien om mee te doen aan deze vorm van landschapsontwikkeling.

Naast landschap zijn er, onder dezelfde condities, ondernemers die willen overwegen hun bedrijf richting van uiteindelijk het n-gerichte bedrijf te ontwikkelen. Deze ingrijpende trans-formatie gaat nog gepaard met indringende vragen inzake kennis en vaardigheden of ervaringen. Waar die er niet is moet die komen, omdat de ondernemers de ontwikkelings-richting zeer appreciëren: het gaat om een bedrijfsporm die de ondernemer aantrekt, war ze wat mee willen hebben en die kan passen bij de aard van dit gebied.

Gereserveerdheid van de ondernemers komt niet voort uit fundamentele kritiek op voorgestelde veranderingen of kansen, maar veeleer uit het realisme inzake haalbaarheid van een mogelijk experiment en de rol die de overheden daarin moeten hebben.

Figuur 21: Zone's waarin bedrijven hun landschapselementen willen vormgeven (zie ook grote kaart in de bijlage)

11.2 Balans publieke en private doelstellingen

Door de gevolgde werkwijze hebben de ondernemers de gelegenheid benut om in een heel vroeg stadium kennis te nemen van de publieke doelstellingen en de kansen die, met boeren-voor-natuur, voor hen van betekenis zouden kunnen zijn. Dit heeft een ontwikkelproces ingang gezet die mogelijk maakte om zowel private als publieke doelrealisatie al in dit vroege stadium van het project te kunnen inschatten.

Een sterk punt van dit proces, zoals dat al contouren kreeg in het scenario PALET, is dat "slechte productieomstandigheden" prima passen in de extensievere bedrijfsvoering en dat risico's (soms te nat of anders weer te droog) goed kunnen worden opgevangen binnen de variatie binnen het bedrijf. Een zwak punt van dit scenario is evenwel dat omschakelende agrariërs niet of nog niet de benodigde kennis en inzichten hebben om daar voldoende op te kunnen inspelen. Sterk is overigens ook dat met minder middelen per saldo toch een goed bedrijfsresultaat behaald kan worden.

Op dit moment kunnen we vaststellen dat, met alle voorbehoud, er een alleszins acceptabele verhouding is tussen de belangen waarbij de inhoudelijke omvang van ieders belang nog duidelijk kan ontwikkelen en groeien.

11.3 Vaststelling definitieve koers van het project

Het is wenselijk om een duidelijke visie te formuleren op het beheer om te kunnen aangeven of de richting van dit project invulling geeft aan aspecten als herstel van het watersysteem en de aard van de natuur- en landschapsdoelen. Daarmee wordt immers de koers uitgezet en kan voorkomen worden dat er problemen onnodig vooruitgeschoven gaan worden.

Als koers wordt daarom het volgende voorgesteld:

- Er wordt vanaf de basis gewerkt en gestart in kansrijke situaties met ondernemende agrariërs die gaan voor ontwikkelingen conform boeren-voor-natuur;
- Behoud van landschaps- en natuurkwaliteit is essentieel en om die reden worden extensieve beheerspakketten zo lang mogelijk voortgezet, tot ze geïntegreerd kunnen worden binnen het n-gerichte bedrijfstype;
- Door een geleidelijk "aangroeiproces" zal het totale oppervlak een extensiverende perce-len gaan toenemen, waardoor veranderingen aan de beekstructuur haalbaar worden; hierop aansluitend kan realiseren van een nieuw grond- en oppervlaktewaterregiem gestart worden welke naar verwachting past in de Kaderrichtlijn Water;
- Er wordt vanuit een duidelijke landschappelijke koers naar de gezamenlijke oplossing gewerkt. Leidraad hierbij is het door SBB aangeleverd beeld dat op hoofdlijn aangrij-pingspunten geeft om de concrete ideeën van de ondernemers mee te vergelijken. Dat idee is verbeeld in de bijgaande figuur. Momenteel wordt

aan een landschapsvisie voor de gehele Drentse Aa gewerkt, een visie die op termijn de basis kan leggen voor dit gebied. De verwachting is dat het idee dat nu in het Amerdiep vormt kan krijgen niet wezenlijk zal afwijken bij hetgeen voor het gehele Drentse Aa gebied wordt voorgesteld.

Op de bijgaande kaart staan 4 zones aangegeven waarin behoud en ontwikkeling aan de orde is vanuit het landschap bezien.

Parallel zal collectiever gecommuniceerd worden met betrokkenen over zaken als: het Amerdiep als geheel in de omgeving, kansen voor agrariërs in het beheer van natuurterreinen van SBB, beekfuncties in het licht van de ligging in het stroomgebied en in het licht van de functie van inundatie voor extensieve landbouw.

11.4 Aandachtspunten voor het vervolg

Kiezen voor langzame verandering van functie heeft de voorkeur. Forceren werkt veel, ook verholen weerstand in de hand. Dit hoeft aan de andere kant ook niet te leiden tot vrijblijvendheid: de uitgezette koers maakt een paar zaken duidelijk, vooral dat alles niet bij het oude zal blijven en onvermijdbaar maatregelen met zich brengt. Ondernemende agrariërs anticiperen daarom liever.

Aandacht moet dus uitgaan naar een aantal, voor zich sprekende, punten: juiste ontwikkel-volgorde, samenspraak met streek (zie hierna), duidelijkheid over financiële mogelijkheden en de duurzaamheid, scherp krijgen van bedrijfsrisico's op vlak van techniek, teelt en productie en het werken in een reële proefperiode. Dit is niet limitatief, en bovendien dient zo'n in gang gezet experiment op afdoende wijze gemonitord worden, want het gaat om een evaluerend ontwikkelproces: leren inzien en bijstellen.

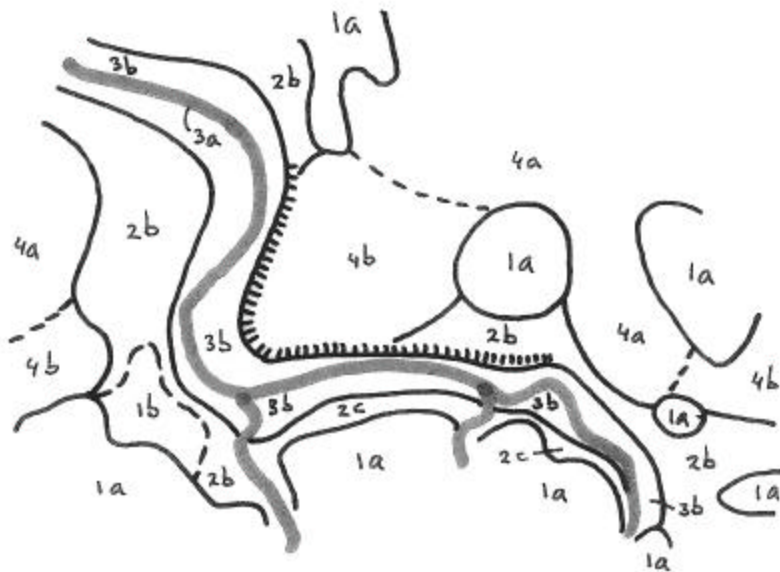
11.5 Aanbevelingen

Er zijn een vijftal soorten aanbevelingen aan de orde.

11.5.1 Communicatie en streek

Communicatie met de streek

Vanuit het project of direct aansluitend daarop zal met streek gecommuniceerd worden over de uitkomst en zal met de participerende ondernemers besproken worden hoe het vervolg-traject kan worden ingevuld. Hierbij zullen verwachtingen en perspectieven op een realistische maar ook ambitieuze wijze verwoord worden. Streek en regionaal bestuur zijn beiden wezenlijk om de beoogde doelstellingen haalbaar te maken.

Zones:

- 1 Bos, behoud en ontwikkeling
 - a Bestaand bos
 - b Bosuitbreiding wenselijk
- 2 Kleinschalig landschap
 - a Behoud van beekdal-flankbeplanting
 - b Ontwikkeling nieuwe opgaande elementen
 - c Overgang beek-bosgebied vormgeven met kleine boselementen
- 3 Beekdal
 - a Beekontwikkelingszone (meandering, plasdras)
 - b Beekdalgraslanden (open, begreppeld, verspreide natuurelementen)
- 4 Heideontginningsgebied
 - a Lokaal kernen voor nieuw bos
 - b Verspreide natuur- of landschapselementen

Figuur 22: Visie op het Amerdiep en omgeving vanuit de invalshoek landschap (bron: SBB).

Communicatie in en vanuit de streek

In de streek zal elk initiatief ondersteund worden om samenwerking en samenspraak met het oog op kwaliteitsverbetering van Amerdiep en landschap te vergroten. Zo'n initiatief, bijvoorbeeld in de vorm van de *Boermarke Amerdiep*, socialiseert het belang

en kan als forum en aanspreekpunt voor derden gelden. De streek, de vereniging, moet haar gezicht laten zien en haar wensen en doelen kenbaar gaan maken; media spelen daarin een belangrijke rol maar ook communicatie in en tussen sectoren.

11.5.2 Samenwerking tussen actoren

De betrokkenen in de regio kunnen, nu fase 1 en 2 afgerond zijn, weer ieder terug gaan naar de oude posities. Toch zal er samenwerking nodig zijn: om tot optimale kavelindelingen te komen, om ervaringen en inzichten te delen, om belangen op elkaar af te stemmen inzake de experimenten en om de experimenten optimaal vorm te geven. Dat is vooral zaak voor de ondernemers, de landinrichtingscommissie en diegene(n) de het concrete experiment gaan vormgeving in overleg met de ondernemers.

11.5.3 Overleg tussen overheden

Tussen de regionale overheden (Waterschap, Gemeente, Provincie) en het rijk (Ministerie van LNV en DLG) dient overleg te komen waarin het resultaat van dit project gepresenteerd wordt en aangegeven wordt welk publiek en privaat belang hierbij gediend is. Inzicht in vormgeving van de toekomst, naar proces en inhoud, dient voorop te staan. De gezamenlijke overheden moeten willen nagaan hoe het publieke belang middels deelname gerealiseerd kan worden en welke voorwaarden daaraan gesteld zouden moeten worden. Er zou kunnen worden aangegeven hoe de verdeelsleutel in middelen tussen rijk en regio zou kunnen zijn, maar ook hoe bijvoorbeeld via een bancaire functie de middelen zowel strategisch als operationeel beschikbaar blijven.

11.5.4 Experimenteren en pilot

Met het project Amerdiep heeft de begeleidingsgroep de keuze gemaakt om bottom up een proces te stimuleren dat kwaliteit op een breed front verbetert. Tot aan deze regel toe is het allemaal nog theorie en de lokale ervaringsdeskundigen - de boeren hier zelf - geven aan dat zij wel willen, maar onder voorwaarden. Dat begint bij inhoudelijke en eindigt bij zaken als risico-spreiding, juridische aansprakelijkheid ingeval van "fiasco", enz. Allemaal zaken die nu niet zijn af te hameren, waar tijd voor nodig is om te leren. Ook is er wellicht een moment nodig om een tussenbalans op te maken om definitief te besluiten (zie ook 11.5.5).

De begeleidingsgroep bepleit dus een ontwikkelperiode om te experimenteren, ze pleit ervoor om het Amerdiep als voorbeeldproject voor de regio aan te wijzen, waartoe overheden gezamenlijk middelen willen inzetten.

11.5.5 Afbreukrisico's

Aan alle projecten waarin naar vernieuwing gezocht wordt kleven risico's. Na aanvankelijke scepsis en toenemend enthousiasme komt de realiteit vaak weer hard aan. Daarom wordt hier een voorzichtig groeiproces voorgestaan waarin de private en publieke sector samen op pad wil gaan. Dat is deels een vraag-en-antwoord-spel waarin op een gegeven moment partijen tot de slotsom kunnen komen er mee te stoppen. Zulke momenten zijn er steeds en zullen er lang blijven bestaan. Van belang is steeds scherp te krijgen in welke fase van dit (vervolg)traject er onherroepelijke stappen worden gezet die juridisch en bedrijfsmatig gezien tot grote problemen zullen leiden indien met er te laat gevolg aan geeft. Zijn de stappen éénmaal gezet, dan dient het vervolg ongehinderd gerealiseerd te worden. Zo zal na het proces van meningsvorming het besluit van partijen om het bedrijf anders in te richten in een contractvorm gegoten worden waarbij met voorwaarden en bedingen de nieuwe bedrijfsvorm opgezet kan gaan worden. Deelnemers moet dan precies overzicht hebben in de consequenties en gevolgen. Er moet, ingeval van welke "overmachtige gebeurtenis" dan ook, vastgelegd worden wat er dan zal gaan gebeuren. Zowel de private als publieke partijen dienen op open wijze hun belangen gewaarborgd te zien.

De collectief te behartigen private belangen kunnen goed in een Stichting gebundeld worden, die als rechtspersoon fungeert voor de Boermarke Amerdiep.

11.5.6 Planning

De begeleidingsgroep zal het rapport (fase 1 en 2 tesamen) aanbieden aan de gezamenlijke regionale overheden, Gedeputeerde Staten van de Provincie Drenthe en het Waterschap Hunze en Aa's, rekening houdend met hetgeen in de aanbevelingen en bevindingen verwoord staat.

Zij zal de participerende ondernemers, het Staatsbosbeheer en de NLTO het rapport toezenden en hen daarna uitnodigen hierover beraadslagingen te doen. Hierbij zullen vooral de wensen inzake het vervolgproces in beeld komen.

De begeleidingsgroep zal bij de regionale overheden onderstrepen dat zij op hun beurt spoedig met de het rijk tot overleg in deze zaak komen.

11.6 Benodigde middelen

De benodigde middelen voor het experiment hebben betrekking op een aantal zaken: middelen voor de vorming van een (regionaal) fonds (A), middelen om veranderingen aan het landschap mogelijk te maken en bijkomende inrichting te doen (B), en middelen om het gebiedsproces te kunnen realiseren (C).

A Fonds

We gaan er van uit dat op grond van de huidige belangstelling er 50 ha aan nieuwe landschapselementen in de experimentperiode gerealiseerd kan worden waarvoor een hectare-waarde wordt ingebracht van op grond van de huidige gemiddelde verkeerswaarde⁴⁵ van €25.000,=. Voor 100 ha natuurgerichte bedrijven wordt een hectarevergoeding ingebracht op basis van diezelfde waarde. De inbreng is voor 100% van die waarde ingeval van de L-elementen en vooralsnog 50% van die waarde ingeval het om het natuurgerichte areaal gaat⁴⁶.

In totaal is er in het fonds voor het experiment Amerdiep voor landschap en natuur, te samen 150 hectare, een bedrag van €2.5 miljoen nodig (zie tabel hierna). Deze middelen moeten - voor het fonds - bijeengebracht moeten worden door publieke en private partijen. Hiervoor gaan in het bijzonder de gedachten uit naar het rijk (LNV, maar ook via LNV naar Brussels geld), de Provincie Drenthe. Medefinanciering vanuit LEADER+, het Waterschap⁴⁷ Hunze en Aa's, eventueel de Gemeente. Van private zijde zijn uiteraard de ondernemers zelf aan bod en zouden banken kunnen participeren. Het idee is om de partijen in een PPS⁴⁸ te laten samenwerken om de experimenten mogelijk te maken; hierbij zou een regionaal fonds onder beheer van het Groenfonds een aantrekkelijke oplossing zijn.

Omdat er hier geen gebaande wegen zijn kunnen de gedachten wellicht ook uitgaan naar het fiscaliseren van deel van de kosten (aanleggen van landschapselementen door ondernemers zelf laten doen maar dan 100%-aftrekpost inzake fiscus), via "aandelen in Amerdiep-fonds" groen = goedkoop geld aantrekken, via nieuwe boermarkte aan te schaffen machines fiscaliseren, enzovoorts. Op dit vlak is veel meer creativiteit aan te boren, maar men dient dit structureler op te pakken.

Na de experimentele fase komt op termijn de vraag naar voren hoeveel financieën er op termijn nodig zijn om dit gebied geheel structureel te transformeren. Bovenop de gerealiseerd 150 ha N+L uit fase 1 komt daarbij nog 100 ha nieuw n-gericht bedrijf. Uitgaande van het-zelfde prijspeil dat nu gehanteerd is dient het fonds dan éénmalig met € 1.25 miljoen opgehoogd te worden. De totale fondsomvang Amerdiep bedraagt dan €3.75 miljoen, exclusief kosten landschapselementen, waterbeheer en aangepaste machines die wellicht te fiscaliseren zijn.

⁴⁵ Feitelijk kan hiervoor bij het Kadaster de berekende gemiddelde waarde op basis van de transacties als objectief uitgangspunt genomen worden.

⁴⁶ Dit is in lijn met het algemene uitgangspunt uit boeren-voor-natuur; er zijn evenwel redenen om te bezien dat op de van nature arme heidegronden een hoger percentage dan 50% als grondslag wordt gehanteerd, maar dat is zaak van nadere onderhandeling.

⁴⁷ In Overijssel heeft het Waterschap Groot Salland inmiddels concreet middelen vrijgemaakt voor een experiment in Salland; het gaat zowel om personele en organisatorische als geldmiddelen. Hun bijdrage is substantieel, maar gekoppeld aan bereidheid van anderen om mee te doen.

⁴⁸ PPS = publiek-private-samenwerking(sovereenkomst).

Berekening vulling experimenteel fonds			
Grondprijs regio waarmee gerekend is €25.000/hectare			
Onderdeel	Oppervlak aan elementen	% grondprijs in het fonds	Totaal (in miljoen €)
landschap	50 ha	100%	1,25
natuur	100	50%	1,25
Totale kosten inleg fonds in de eerste experimenten fase			2,50
Idem, vervolgfase			1,25
Totale kosten			3,75
Betrokkenen bij invulling fonds			
Publiek	partij	%input ⁴⁹	
	Brussel		
	Rijk		
	Provincie Drenthe		
	Waterschap Hunze en Aa's		
	Gemeente Aa en Hunze		
Privaat	Banken		
	Ondernemers		
PPS	Beheerder totaal = Groenfonds	100 %	

Toelichting: Het is aan de betrokkenen om in gezamenlijk overleg de getallen naar acceptabele verhoudingen in te vullen en daar voldoende lange termijnen van zekerheid aan te koppelen.

B Landschapselementen

Om de landschapselementen (en veranderingen aan de beek conform **dit** plan) te kunnen aan-leggen is een bedrag nodig van € 250 - 500.000,=. Ingrijpende veranderingen die de beek integraal veranderen zijn hierin niet inbegrepen (zoals stuwen, profielwijziging).

C Gebiedsproces faciliteren

Om de dialoog in het gebied goed te laten verlopen en om het experiment te kunnen realiseren wordt naast personele aandacht vanuit de regionale overheid (voor begeleiding en toetsing) en om derden in te zetten zoals ook in fase 1 en 2 is gebeurd. Naast eigen middelen kunnen voor dit laatste via één van de relevante LNV-programma's ingezet worden om de inschakeling van DLO-expertise mogelijk te maken: WUR, maar ook PV en PPO inzake tactisch-operationele kennis.

⁴⁹ De invulling is opengelaten; de partijen dienen in onderling overleg naar een optimale invulling te komen welke per regio om uiteenlopende redenen verschillend kan zijn.

12 Samenvatting

De Provincie Drenthe heeft ALTErrA gevraagd te onderzoeken of er in het Amerdiep, een bovenloop van de Drentse Aa, kansen zijn om met *boeren-voor-natuur* een duurzaam perspectief van landbouw en natuur te schetsen. Het onderzoek is in stappen uitgevoerd.

De huidige situatie van het gebied is daarom op hoofdpunten geanalyseerd, met veel aandacht voor landschap en natuur, waterhuishouding en landbouw. Het heeft tal van aanknopingspunten opgeleverd om in het vervolg rekening mee te houden. Het huidige beleid biedt in een aantal gevallen houvast voor de toekomstige koers, maar is in het algemeen ook weer te globaal geformuleerd; het leverde wel op dat gezocht moest worden naast een veel sterkere symbiose van landbouw, natuur en waterhuishouding, zonder streekkarakter en haar bewoners uit het oog te verliezen. Met behulp van de eerder gevonden aanknopingspunten (periodieke last van water, kwel, hoge grondwaterstand, juist droge plekken, veel landschapselementen, enz) is de potentie van bedrijfstypen van *boeren-voor-natuur* in beeld gebracht.

De voorlopige conclusie luidt dat door een nieuw ruimtelijk optimum te vinden in de toekomstige bedrijven er veel betere mogelijkheden komen om de "groen-blauwe doorade-ring" duurzaam op bedrijfsniveau te kunnen waarmaken en dus heeft het watersysteem er veel baat bij (naast tal van andere aspecten).

De bedrijfseconomische effecten zijn daarop berekend; tevens zijn een kanttekeningen geplaatst bij de risico's die wel of niet door de private betrokkenen gedragen kunnen worden. In het algemeen blijkt dat de toekomstige *boeren-voor-natuur*-bedrijven er economische goed uitzien. Maar eerst moet een schets van het gehele gebied gemaakt worden en hiertoe is eerst een tussenbalans opgemaakt.

In de tussenbalans is gewerkt met drie scenario's: vrije markt, mix en palet *boeren-voor-natuur*. Omdat het nog scenario's zijn kan, zonder dat men zich uitspreekt voor of tegen zo'n geschetste ontwikkeling, wel gestudeerd en gesproken worden over de pro's en contra's ervan. Die balans leverde op dat het scenario "vrije markt" weinig meer oplevert dan het voortzetten van de huidige tendenzen, kortom met negatieve uitkomsten tot neutraal. Het scenario "mix" daarentegen bleek overwegend neutraal en op diverse punten duidelijk positief te zijn. Het laatste scenario "palet" pakt vooralsnog het meest positief uit. Maar er zitten aan de uitkomst ook nog allerlei sterke en zwakke kanten, bijvoorbeeld de financierbaarheid van wensen, de verhouding tussen overheid en particulier, hoe zal "bestuurd" moeten worden en welke bedrijfsrisico's kunnen afgedekt worden.

Omdat de begeleidingscommissie in deze fase van de planvorming de streek erbij wilde betrekken is er - heel bewust op grond van het nog globale plan met alle open einden - een uitgebreide bespreking met de streek georganiseerd. Hier konden

belangstellenden en betrokkenen argumenten, ideeën en gevoelens kwijt in reactie op of naar aanleiding van de voorgelagde plannen.

De bijeenkomst werd door 37 ondernemers bezocht. Men was tevoren geïnformeerd over de uitkomst van fase 1 (inclusief de methode van *boeren-voor-natuur*) aan de hand van een tweetal brochures. Er werd een groot aantal (zakelijke) punten aangeroerd en men was in het algemeen neutraal tot positief ingesteld; geen van de aanwezigen was tegen de gedane suggesties. Na de vergadering meldden zich 9 geïnteresseerden voor de vervolgfase.

De 9 ondernemers dreven een gezonde onderneming en waren grotendeels melkveehouders met bedrijven van gemiddeld 52 ha met een quotum van 9600 kg melk per hectare. Ze vallen in 3 groepjes uiteen: tamelijk extensieve bedrijven, intensieve en zeer intensieve. Tijdens de gesprekken gaven ze te kennen welke ontwikkelopties zij hebben in relatie tot dit gebied en hun onderneming.

De extensieve bedrijven opteerden in eerste instantie voor het natuurgerichte bedrijf, de intensievere voor het landschapgerichte, en de meest intensieve neigde vooral naar groei (groter worden). Twee bedrijven voorzagen een geheel andere ontwikkeling: een aardappelpootgoed-teler zag goede kansen voor bosontwikkeling en een ander bedrijf voorzag de ontwikkeling van de boerderijcamping op zijn huidige bedrijf. Allen wensten optimalisatie van hun bedrijfsstructuur d.m.v. kavelruil, aan- en verkoop.

In het vervolgoverleg gaven de ondernemers te kennen bij de eerste optie te blijven. Zij herkenden de grote overeenkomst tussen ideeën waar het ging om de ruimtelijke inpassing van landschapselementen die zij binnen hun bedrijf inpasbaar vonden. Het hierdoor ontstane pa-tron beschouwde men als streekeigen en eigentijds landschap, waarbinnen allerlei bedrijfsstrategieën mogelijk bleven. Het geheel was zodanig dat de deelnemende ondernemers hierin een mooi vertrekpunt zien voor meer gezamenlijk optreden naar buiten toe. Met deze planaanpak en beoogde ontwikkelingen is een nieuwe soort "*Vereniging van boeren voor het Amerdiep*" erg realistisch geworden. Op dit moment achten zij het voor de hand liggend om hun groeiende belang bij de vernieuwende koers een herkenbaar gezicht te geven, te socialiseren.

De publieke en private eindbalans pakt positief uit. Landbouw en natuur scoren beiden gelijkelijk positief, terwijl landschap en het socio-culturele aspect nog het best scoren. Op grond van deze gegevens mag men in het vervolg een proces verwachten dat ook voor de publieke sector gunstig uitvalt. In lijn met de verwachte ontwikkelingen zijn er natuurlijk nog punten die geconcretiseerd moeten worden: bedrijfsstructuur en bedrijfsvoering, realisatie van waterbeheer door op het nieuwe grondgebruik in te spelen, ontwikkeling van natuur- en landschapskwaliteit op bedrijfsniveau, etc. Hiertoe is een strategie voorgesteld geleidelijk en lokaal begint, aangroeit en op termijn effecten op niveau van het gehele Amerdiep merkbaar zal worden.

Voor de landbouw betekent dit concreet dat er diversificatie in ondernemersvorm kan ontstaan, waarbij ondernemers zullen kunnen gaan inzetten op marktconform (traditioneel, recreatie-toerisme, houtteelt), landschaps- en natuurgericht ondernemen als voldaan wordt aan een aantal voorwaarden. Voor natuur-, landschap en recreatie ontstaan er ook concrete kansen: voorzien wordt in zo'n 50 ha nieuwe landschapselementen, 2-3 nieuwe natuurgerichte bedrijven in de experimenteerfase en waterbeheer dat ook vernieuwing heeft ondergaan. Alle bedrijven gaven te kennen hun omgeving te willen verrijken met nieuwe landschapselementen op een plek en in een vorm die hen past in de bedrijfsvoering en bij de aard van de streek.

Experimenten realiseren is risico's nemen, je nek uitsteken. Dit geldt zowel voor de publieke als private sector. Het is belangrijk om lokaal en regionaal als partijen samen te werken om de getoonde initiatieven haalbaar te maken. Hiertoe dient men effectief met mekaar te communiceren, en hierbij past ook een eigen gezicht van de streek. Voor de hand ligt om het private belang te bundelen in een nieuwe Boermarkt Amerdiep, dat vooral een sociaal oogmerk heeft en communicatief functioneel kan zijn richting overheden.

Om het experiment in de eerste fase te kunnen laten slagen moeten partijen gevonden worden die te samen een geldbedrag voor het beoogde fonds bijeen willen brengen. Voor de eerste fase is een bedrag nodig van € 2.5 miljoen, exclusief een bedrag van circa € 250-500.000,= voor landschap en beekoeveraanspassingen. Natuurlijk zijn er dan ook kosten die gemaakt moeten worden om de feitelijke realisatie mogelijk te maken, zoals plan- en proceskosten, maar die zijn relatief van geringe omvang.

De Provincie Drenthe is aan het woord nadat de ondernemers en begeleidingscommissies aan het woord zijn geweest. Hun opvatting is opgetekend in de vorm van de aanbeveling om het experiment aan te gaan om te kunnen laten zien dat lokale ondernemers heel goed een economisch en sociaal verantwoorde rol kunnen spelen in behoud en ontwikkeling van dit fraaie stuk Drenthe. De Provincie Drenthe hoeft wat dit gebied betreft niet in het duister te tasten ten aanzien van het draagvlak, maar ze vindt duidelijkheid in deze nota rekening houdend met de vrijwilligheid en geleidelijkheid die de betrokkenen als voorwaarde hebben gehanteerd: het is zaak om nu een brug te slaan tussen de regio en Den Haag juist in deze periode waarin de Europese Commissie duidelijkheid wil verschaffen over de koers op het platteland en de rol van de landbouw daarin.

Literatuur

Abrahamse, J., S. Bottema, M.H. Buruma, H.W. de Vroome en H.T. Waterbolk (red.), 1984. Het Drentse Landschap. Assen/Zutphen.

Arcadis, 2002. Concept beheer-, inrichtings- en ontwikkelingsplan Drentsche Aa. Assen.

Bakel, J. van, J.Hoogendoorn, J. Lujendijk & J.Peerboom, 2001. Hoogwaterreductie vanuit regionale stroomgebieden: samenhang of tenstelling. H2O.

Blerck, H.J.J.C.M. van, 1987. De verzorging van het landschap in Drenthe. Opvattingen en werk van H.W. de Vroome. Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw "De Dorschkamp". Rapport nr. 501. Wageningen.

Brinkenboek; een verkenning van de brinken in Drenthe, 1981. Werkgroep Brinken (Edward Houting, Klaas Roelof de Poel en Jacob van der Vaart m.m.v. Jan Brederode en Herman Visser). Assen.

Buuren, M. van, 1997. Landschapsplanning en watersystemen in de zandgebieden van Nederland. Naar een watersysteembenadering over landschapsplanning toegespitst op de ruimtelijke problematiek van de Nederlandse zandgronden. Proefschrift Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen.

Corporaal, A, R.A.M. Schrijver & A.H.F. Stortelder, 2002. Boeren met ruimte voor water, landschap en natuur in Olst-Wesepe. Alterra-rapport 421. Wageningen.

Corporaal, A, H. Geerlink, H. Huyskes, J. Waaijenberg en G. de Groot, 2002. Spongiteit, een kwestie van volhouden. Vasthouden is beter dan tegenhouden: een verkenning. Wageningen, Alterra en Dienst Landelijk Gebied. Rapport nr. 422.

Dienst Landelijk Gebied, 2001. Natuurontwikkelingsproject Holmers-Halkenbroek. Inrichtingsplan-Fase 1. Assen.

Dijk, A.J. van, 1989. Drentsche broedvogelaantallen. Drentsche vogels 2/3. Stichting WAD. Assen.

Edelman-Vlam, A.W., en A.D.M. Veldhorst, 1972. Uit het agrarisch verleden van Rolde. Boer en Spade 18, 54-84.

Everts, F.H & N.P.J. de Vries, 1991. De vegetatie-ontwikkeling van beekdalsystemen. Thesis. Historische uitgeverij Groningen. Groningen.

Grootjans, A.P, 1985. Changes of groundwater regime in wet meadows. Thesis. Groningen.

Luijendijk, J., J.Hoogendoorn, J.Peerboom & A.Blonk, 2001. Modelling van het watersysteem: hoogwater in perspectief.

LNV/Provincie Drenthe, 1995. Gebiedsvisie NBL. Werkmap Ecologische Verbindingszones.

Nij Bijvank, R.A.F., J.M.J. Farjon, L.N. Noorman, K. Nieuwerth en K.R. de Poel, 1998. Horizonverkenning Noord-Nederland. Een scenariostudie voor het landelijk gebied van Groningen, Friesland en Drenthe in 2030. DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied, en Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Noord. Rapport 548. Wageningen.

Poel, K.R. de, N.P. van der Windt, J. Kruit, J.N.H. Elerie en Th. Spek, 2000. Essen in pers-pectief. Een interactieve planningsbenadering in Spier, Wijster en Drijber. Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen in samenwerking met de "Brede Overleggroep Kleine Dorpen" in Drenthe (BOKD), de Stichting Welzijn Beilen, de gemeente Midden-Drenthe en het Keuning Instituut. REGIO-Project Uitgevers, Groningen.

Projektgroep Waternood, 1998. Grondwater als leidraad voor het oppervlaktewater. Een op het grondwater georiënteerde aanpak voor inrichting en beheer van het oppervlaktewa-tersysteem. Dienst Landelijk Gebied & Unie van Waterschappen. Utrecht. Den Haag.

Provincie Drenthe, 1992. Natuur in Drenthe. Assen.

Provincie Drenthe en ministerie van LNV, 1996. Drentse Aa. Gebiedsvisie natuur, bos en landschap (samenvatting). Assen.

Provincie Drenthe, 1998a. Provinciaal omgevingsplan (POP). Assen.

Provincie Drenthe, 1998b. Nota Landschap. Assen.

Provincie Drenthe, 2002 a. Natuurdoeltypen-kaart (concept). Assen.

Provincie Drenthe, 2002 b. Gebiedsplan Provincie Drenthe. Assen.

Schaminee, J.H.J., et al., 1995 e.v.j. De vegetatie van Nederland. Deel 2, 3 en 4. Opulus Press. Uppsala & Leiden.

Stortelder, A.H.F., et al, 1999. De vegetatie van nederland. Deel 5. Ruigten, struwelen en bossen. Opulus Press. Uppsala & Leiden.

Stortelder, A.H.F., R.A.M.Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminee, I.M. van den Top, P.A.M. Visschedijk, 2001. Boeren voor Natuur: de slechtste grond is de beste. Alterra-rapport 312. Wageningen.

Topografische Dienst/Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1988. Grote Provincie Atlas 1 : 25 000 Drenthe. Groningen. (Bladen 35, 36, 49 en 50).

Vereniging brede overleggroep kleine dorpen in Drenthe, zonder jaartal. Omgevingsplan Amen-Ekehaar.

Vroome, H.W. de, 1984. Meer dan een halve eeuw ruilverkavelen (p. 123-137). In: Abrahamse, J., S. Bottema, M.H. Buruma, H.W. de Vroome en H.T. Waterbolk (red.), 1984. Het Drentse Landschap. Assen/Zutphen.

Waterbolk, H.T., 1999. Uit het leven van een landschap. Geschiedenis van de zorg voor natuur en landschap in Drenthe. REGIO-PROjekt Uitgevers. Groningen.

Waterschap Hunze en Aa's, 2002. Plan waterhuishouding Amen-Ekehaar. Assen.

Weeda. E.J, J.H.J Schaminee en L. van Duuren, 2000. Atlas van plantengemeenschappen in Nederland. Deel 1. Wateren, moerassen en natte heiden. KNNV-uitgeverij. Utrecht.

Weeda. E.J, J.H.J Schaminee en L. van Duuren, 2002. Atlas van plantengemeenschappen in Nederland. Deel 2. Graslanden, zomen en droge heiden. KNNV-uitgeverij. Utrecht.

Werkgroep Florakartering Drenthe, 1999. Atlas van de Drentsche flora. Schuyt & Co uitgevers. Haarlem.

Werkgroep Grolloo, 1999. Landschappelijke aspecten van Grolloo. Grolloo. 1999.

Wieberdink, G.L, 1990. Historische Atlas Drenthe. Chromotopografische Kaart des Rijks 1 : 25 000. Den Ilp. (Bladen 187 Hooghalen (1896-1914), 188 Borger (1896), 169 Assen (1896-1905) en 170 Gasselte (1896-1905)).

Wingerden, W.S. van, P.Aukes, J.Reinders, W.Swart en P.F.Willemse, 1993. Het beheer van graslanden in reservaten met zoogkoeien. IKC-LNV. Den Haag.

WROGD/Werkgroep Geohydrologisch Onderzoek Drenthe, 1978. Geohydrologisch onderzoek in de provincie Drenthe. RID. Voorburg.

Bijlage 1 Lijst met belangstellenden of betrokkenen op de informatie-bijeenkomst over het Amerdiep

Naam	Adres	Postcode	Woonplaats	
Barge, R.H.M., ten	Schoonloerstraat 63	9444 TH	Grolloo	
Boerma, D.E.	Norgervaart 3	9406 XH	Assen	
Brands, L.	Rolderstraat 1	9444 XC	Grolloo	
Ebbinge, R.	Amerweg 48	9444 TG	Grolloo	
Enting, J.	Oranjekanaal Nz 29	9432 TR	Zuidveld	
H. Hagting	Amerweg 64	9444 TG	Grolloo	
Hagting, R.	Amerweg 69	9444 TG	Grolloo	
Heuving, R.	Amen 25	9446 PA	Amen	
Hingstman, A.	Vredenheimseweg 9	9444 XG	Grolloo	
Hofman, R.	Amerweg 75	9444 TG	Grolloo	
Jobing, G.	Kampsakkers 11	9446 PG	Ekehaar	
W.Leever	Bosbouwkamp 35	8381 AG	Vledder	
Leever, A.B.	Da Costastraat	7442 XC	Nijverdal	
Matthezing, H.	Anreep 22	9404 TE	Assen	
Mol, M.H.	Heibloemsedijk 8	5473 TC	Heeswijk Dinther	
Mts. Alberts, L. en Hidding, J.	Deutlanden 2	7843 TA	Erm	
Ratering, H.	Hoofdstraat 5	9454 PK	Ekehaar	
Reinders, J.	Vredenheim 12	9444 XH	Vredenheim	
Scheiberlich, A.H.	Beilerweg 10	9414 TK	Hooghalen	
R.H. Smit	Amen 61	9446 PB	Amen	
Smit, R.	Het Binnenveld 2	9444 TJ	Grolloo	
Speelman, J.	Anderenseweg 2	9467 PG	Anloo	
H. Steenblik	Amerweg 65	9444 TG	Grolloo	
Stichting Behoud natuur en Leefmilieu	Zandweg 182 A	3962 EG	Wijk bij Duurstede	
Tillaart, A. van den	Oudestraat 3	5469 GE	Erp	
Veerman, H.	Meedhuizerweg 20	9937 TK	Meedhuizen	
Vos, G	Kampweg 12	9454 PE	Ekehaar	
Wagt, J.J. de	Leiweg 3	8341 TS	Steenwijk	
Warmelts, B.	Amen 58	9446 PD	Amen	
Warringa, A.	Elperweg 6	9444 PK	Grolloo	
Warringa, G.	Hoofdstraat 3	9444 PA	Grolloo	
H. Westebring	Hoofdstraat 11	9454 PK	Ekehaar	
Westebring, B.J.B.	Markeweg 5	9454 PM	Ekehaar	
Wicherink, A.R.H.	Amerweg 65	9444 TG	Grolloo	
Wolbers, J.H.	Vredenheim 1	9445 XH	Vredenheim	
Zeewuster, H.	Amerweg 33	9444 PC	Grolloo	
Waterschap Hunze en Aa's	tav G. Nijhof	Postbus 195	9640 AD	Veendam
	G. Koekoek	Amen 42	9446 PD	Amen
DLG	tav C. Hulshof	Postbus 146	9400 AC	Assen
Staatsbosbeheer	tav H. Post	Postbus 111	9400 AC	Assen
provincie Drenthe	tav R. van Veen	Postbus 122	9400 AC	Assen
provincie Drenthe	tav H.Thije	Postbus 122	9400 AC	Assen
Overige				
prov Drenthe	K. Folkertsma	Postbus 122	9400 AC	Assen
prov Drenthe	M. van Es	Postbus 122	9400 AC	Assen
prov Drenthe	K. de Jong	Postbus 122	9400 AC	Assen
Staatsbosbeheer	H. Overweg	Postbus 111	9400 AC	Assen
	L. Touwen	Herodotuslaan 19	9494 ES	Assen

